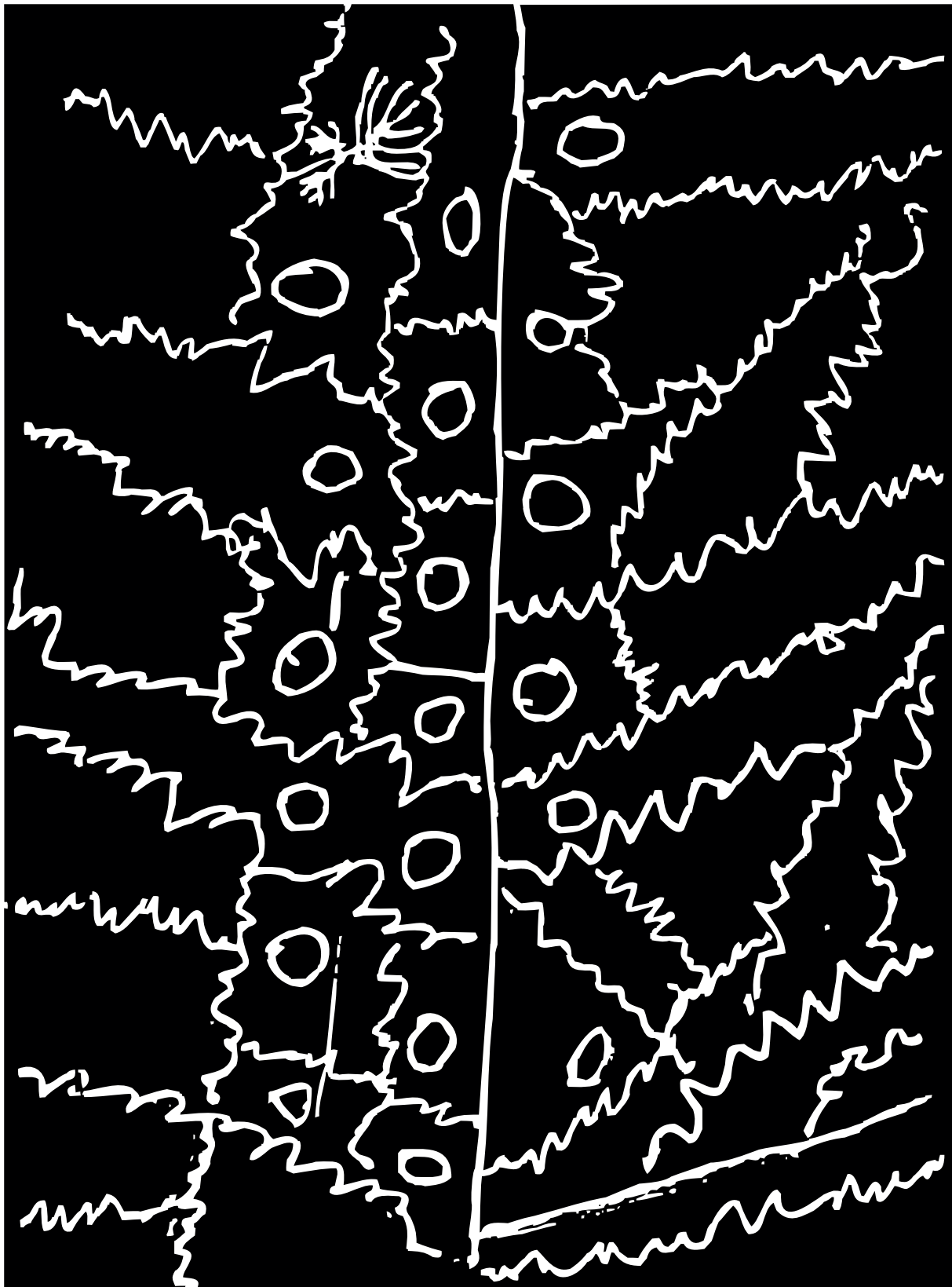

Taa rewarã

Programa Wajãpi - Iepé. 2005

Patrocínio para edição deste livro de leitura em língua wajãpi
Projeto “Valorização e gestão de patrimônios culturais indígenas no Amapá e norte do Pará”
Programa Petrobras Cultural

Imõmewa

Pypyiny

1.	Pypyiny taa	5
2.	Pypyuny taa rerã	6
3.	Mukuru taa pyau të	7

Taitetuwa

4.	Taitetuwa taa	9
5.	Taa Yvyrareta	10
6.	Akaju taa tamõ Jasitu rena	11
7.	Parijaka yvy	12
8.	Kupa'y tena	12

Aramirã

9.	Aramirã taa	15
10.	Pairakae taa	16
11.	Tena Kujari	17
12.	Okora'yry tena	18
13.	Pinoty tena	19

Ytuwasu

14.	Aruwa taa karamoe rëmë warã	21
15.	Ytuwasu	22
16.	Tamõ Turu rena pë Tajau'ywyry eu	23
17.	Suinarã	24
18.	Ysigu tena	24
19.	Jakareakãgoka taa	26
20.	<i>Manilha</i> taa wanã	27
21.	Kuruaty taa	29
22.	Ytumiti taa	29
23.	<i>Cinco Minutos</i> taa	30
24.	<i>CTA</i> taa	30
25.	Tamõ Jawapirea Jakare wanã	31

Mariry / Inipuku

26.	Inipuku tapererã	33
27.	Mariry taa	34
28.	Pairary tapererã	35

29.	Ajawary tapererã	36
30.	Kurawary	36
31.	Wyraury	38
32.	Yjypijonã tena	40
33.	Tume pokwarã taa	41
34.	Masiwa wãnerã	42
35.	Kumakary tena	44
36.	Aruwã'ity tena	44
37.	Okakai taa	46
38.	Tena Najaty	48
39.	Taa miti Yytawa	48
40.	Kamuta taa	50

Pirawiri

41.	Taa Pirawiri rymya	53
42.	Ytawa taa	54
43.	Pana'y wryy wanã kō	55
44.	Myrokopota tapera	57

Novos textos para compor próximas edições deste livro

58

Apãgwerã rekopa gwerã

45.	Warikenã	62
46.	Apã	63
47.	Apã mirã kō ro'ó te o'u ikō	63
48.	Moju jimõãgwerã. Tuare kō	64
49.	Karanã	64
50.	Tukuju kō ovãe remë	65
51.	Jawarakare rewarã	65

Como foi feito este livro

66

Como utilizar os textos e exercícios

67

Autores dos textos

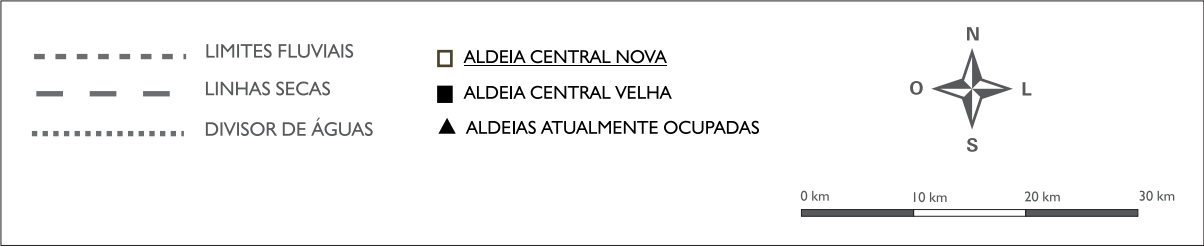
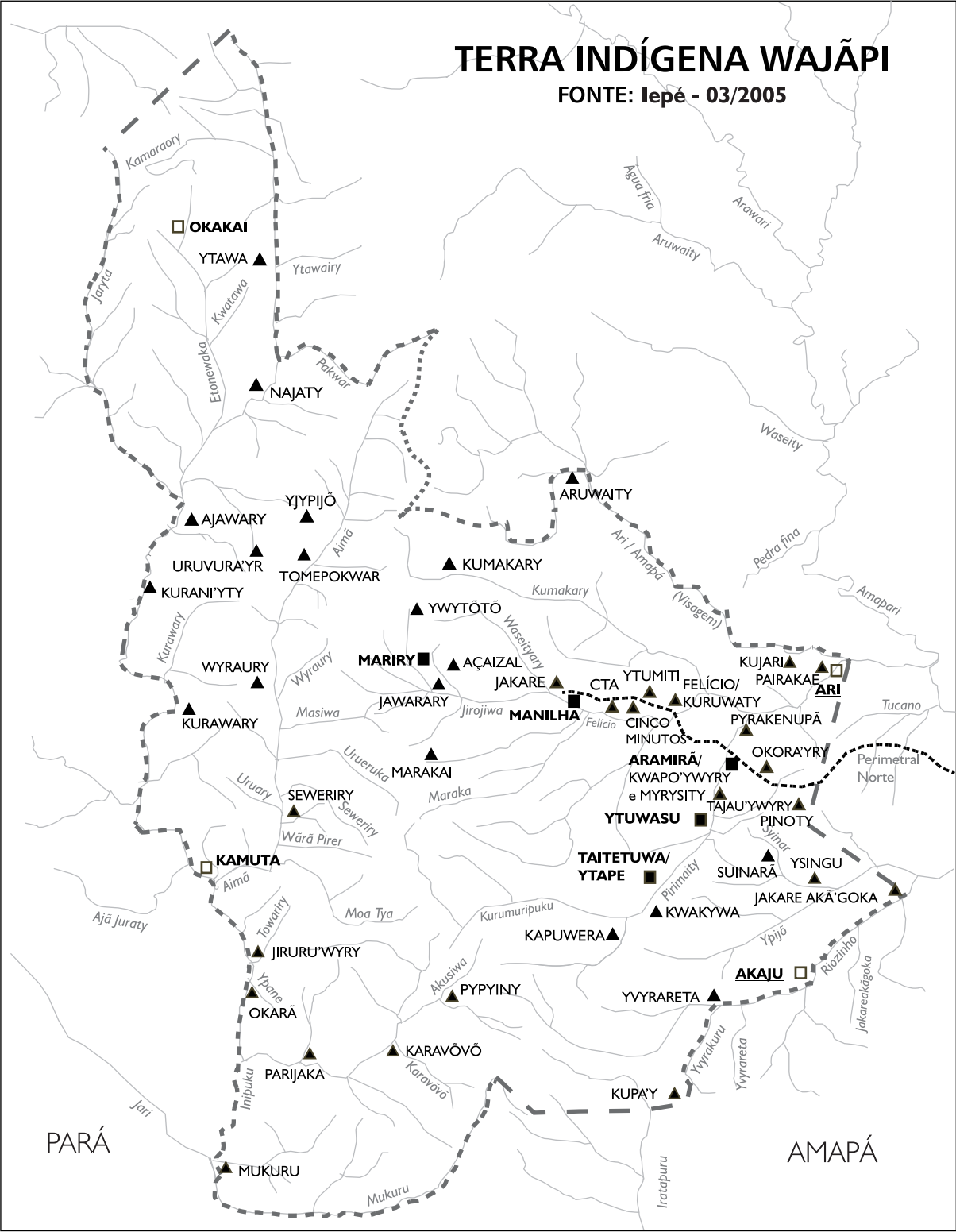
68

Os textos e seus autores

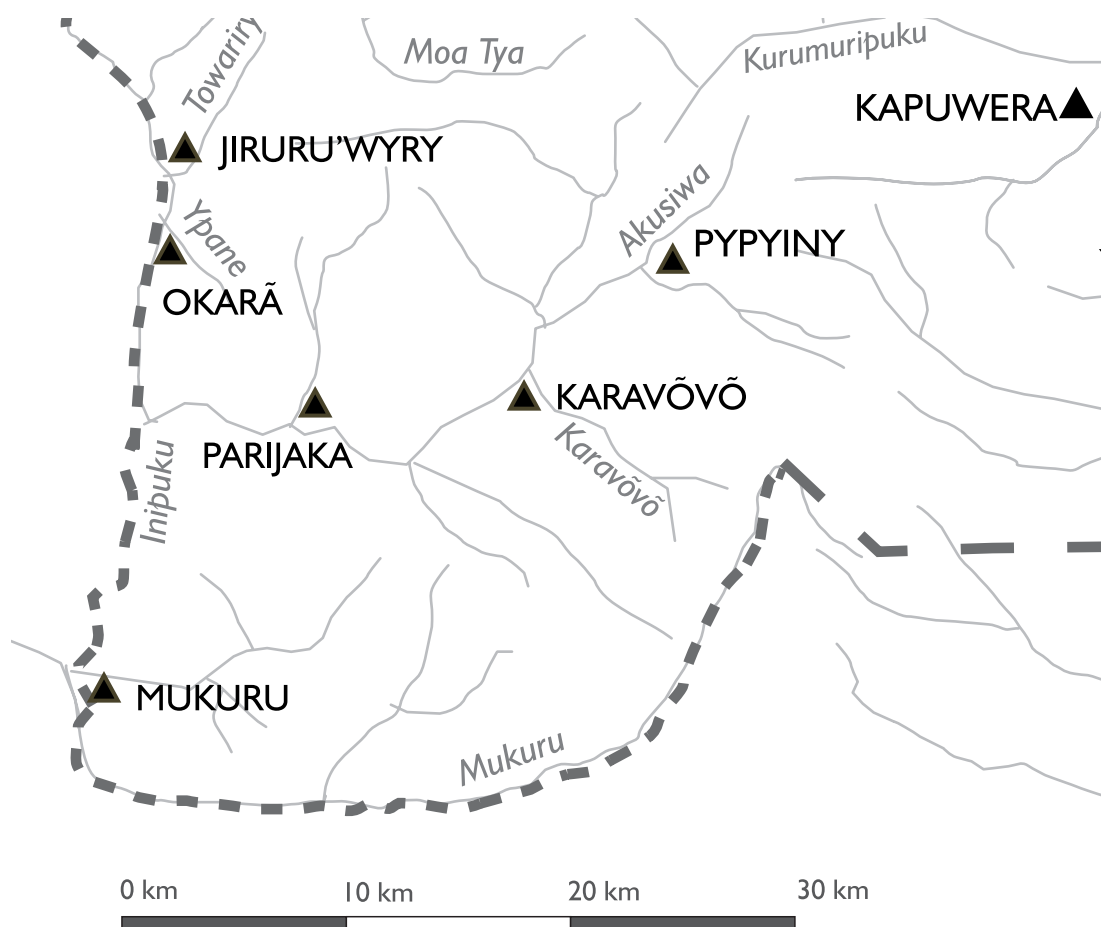
70

Produção do livro

72

Pypyiny

1. Pypyiny taa

Tamö Tupanã Paranãwari ekoi karamoe remë Pypyiny rupi. Tamö Tupanã korijõtë a'e rupi jovijã romõ ekoi, wamõi kö tapererã rupi. Wakãrã gwerã kö reve jë ekoi a'e rupi, amõ wajovënã kö reve. Ijaty jë ekoi kupa mijã. Tamö Manu reve jë ekoi kupa, amõ tamö Sakyry, a'e kojë ekoi a'e rupi. Ijakãra atyray jë tamö Manu, erekwaraty teve jë tamö, ajawyi jë ijaty ijakãra gwerã kö. Oo pa jë ajaire tamö Manu werekwarã kö reve, Karai Antônio rupi, amõ wakãrã gwerã kö vejë werapa oupi. A'evove jë tamö Sakyry werekwarã, amõ wakãrã gwerã vejë wera Karai rupi. Ajawyi jë tamö Tupanã Paranãwari tejë jovijã romõ ekoi Pypyiny rupi ky'y.

Tamö Seki kareta jarã remikusiwa rerã

2. Pypyiny taa rerã

Matöarypyka'i, Matöarawari, Pypyiny, Karapãnãty.

Janeanã kö tejë wenö tena, Pypyiny e'i jë a'e pë kupa. Pypyiny jë omojikwa a'e pë jane anã kö, a'e pë jë e'i tejë kupa mijã, pypyity taa e'i tejë kupa mijã. Ipary kwerã kö tejë omote ajaire, Pypyiny taa e'i tejë ajaire kupa ky'y. Amö ajägã paretĩ kwarã porã tejë wenö ve. Mätöarypyka'i tena e'i vejë a'e pë. Nijakuwai moma'e pepö aepo'i ajägã romö. A'e pejë tamö kö e'i, Matö Arawari e'i teve jë kupa. Ajägã ayvu kwerã tẽ werova tamö kö, Matö Arawari e'i kupa, a'ike ipö Arawari e'i titejë kupa, ajawyi aepo'i tite kupa. Amö jane anã kö teve jë wenöka. Karapãnã jë o ojä eru murukutu kwarã pupe, Inipuku kytwyi ojä eru. A'e jë weru imopei Pypyiny yy pupe. A'e karapãnã romö ojikwa tena pë. A'e pë tamö kö Karapãnãty e'i. Naikoi jë karapãnã a'e taa pë mijã.

Tamö Seki kareta jarã remikusiwa rerã

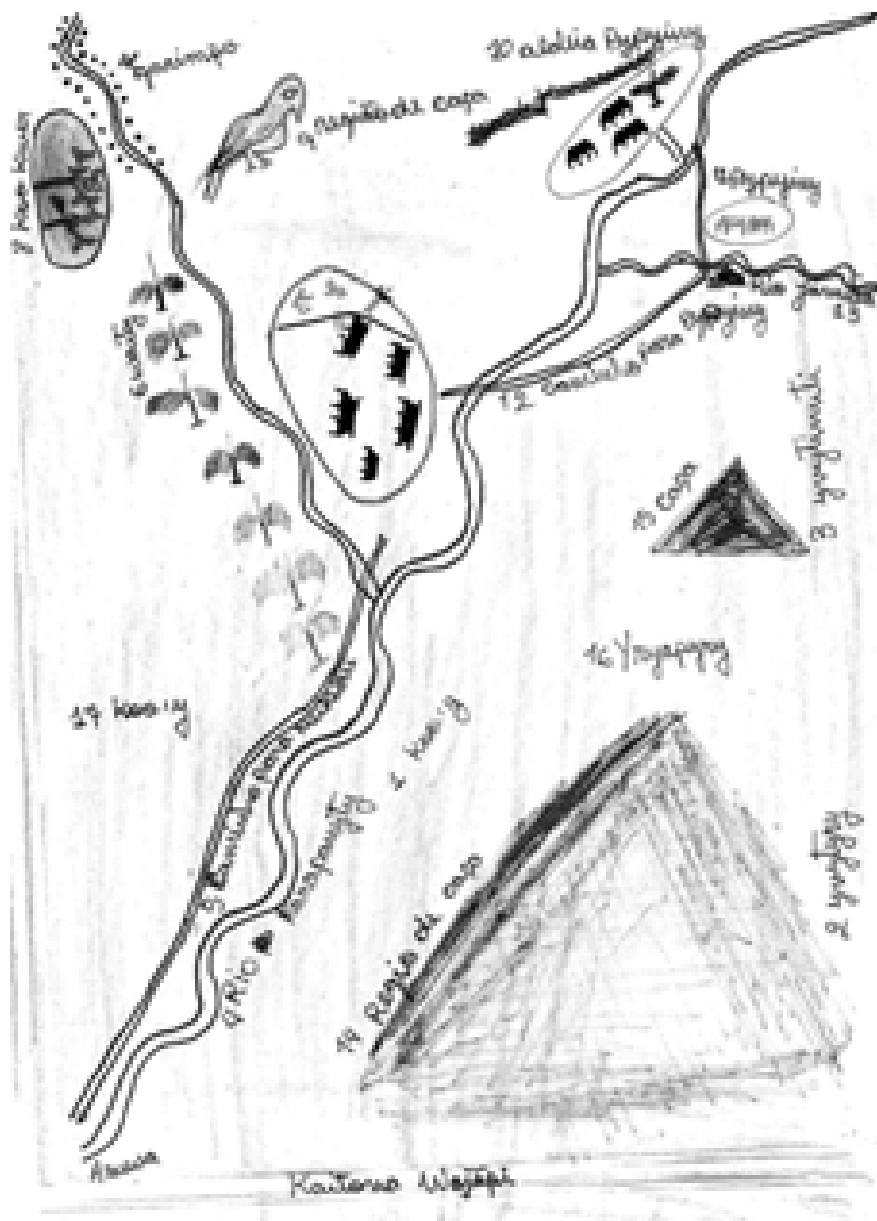

Tamö Paranawari, 1986

3. Mukuru taa pyau

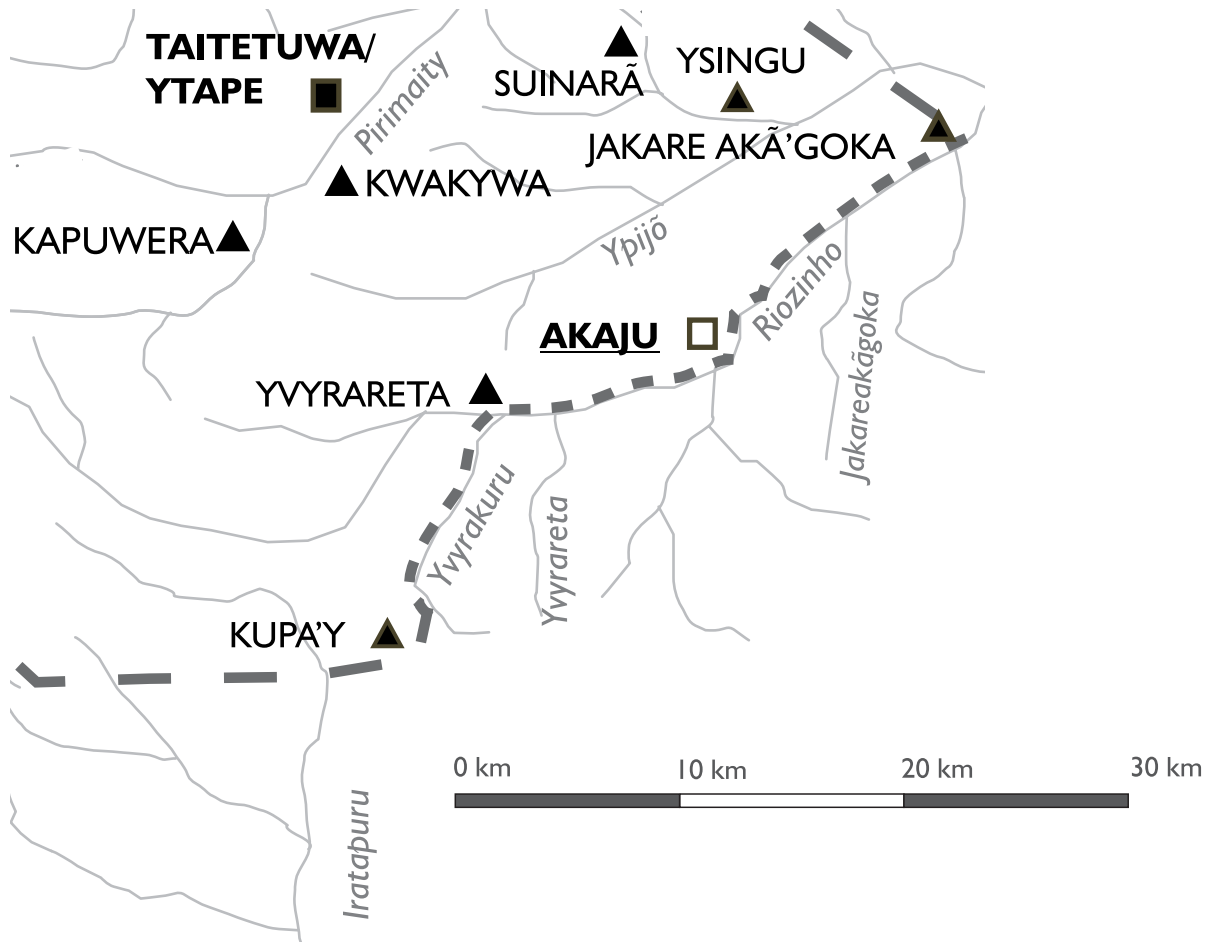
Taa rowã Mukuru mijã, ka'a wasu tẽ mijã. Nokuwai tamõ Paranãwari,
tamõ Piriri, amõ tamõ Ripe Mukuru rymya, oki Inipuku ipupe ma'ẽ.

Yvy jimō sa'āga arā remetē ajaire tamō Pāranāwari, tamō Piriri amō tamō Seremete kō ojimogeta tamō Mikutu, tamō Jawatonā, amō tamō Matapi kō revê. Amē tamō Mikutu, amō tamō Jawatonā: “ore orokuwa mamē Mukuru rymya oki ma'ë” e'i kupa omōmiri reve. Ajapaire wesa kupa. Mukuru rymya, tamō Piriri amō tamō Parānāwari pē, koo miti ra'i a'e pē oinō tamō Piriri, tamō Seremete, amō tamō Ripe. Age'e remē tamō Piriri ojimoekowa a'e pē ky'y. Taa romō a' e ky' y.

Tamõ Kaitonã Wajãpi

Taitetuwa

Yymitiku, 1977

4. Taitetuwa

Taitetuwa tena taivĩ gwerã të a'e pë, tamö Jasitu, tamö Kuruwari kö ypy oinö koo. Tamö Jasitu të a'e rupi ojimojövijä iko, a'e rupi 10 kwaray romö ojimoena iko tamö kö. Ajapaire tamö Jasitu, amö tamö Kuruwari kö wesa mijë wekowa mö Arasa eu ekowa pyau pë.

Oity Taitetuwa oo kupa, tamö Matapi temijë a'e rupi ojimojovijä iko, tamö Matapi remigwai kö, tamö Mikutu, tamö Mo'yurpirä, tamö Toka, tamö Kaitona. A'e vo të age'e tamö Matapi ojimojovijä iko. Tekoawerã të Taitetuwa ky'y, oity tamö. Sa'i Tapakura, tamö Mo'yurpirä okajä a'e pewyi.

Tamö ojisyry a'e pewyi ky'y. Ytape e'i temijë tamö Matapi wekowa miti pë.

Tamö Kaitonã

foto Dominique Tilkin Gailois

Pakuasu, Taitetuwa, 1991

5. Yvyrareta taa

Koo miti ra'i tamö Kuruwari, tamö Mikutu, tamö Kaiku, tamö Muru, tamö Kaitonã oo toïno, apyawerã mö të oo tamö kö koo miti reinö. Ajapaire tamö Kuruwari, sa'i Rawyka reve oo ijapa itä. Ojimoekowa tey wete rowä a'e pë tamö Kuruwari, yvy popy kwerã rë të tamö oka te'ä wyi të tamö Kuruwari ojimoena a'e pë.

Age'e remë taa romö ky'y. A'e kyty tamö Matapi, tamö Kaiku, tamö Aremä, tamö Arikimä, tamö Muru, tamö Majuware. Ojimoe kupa ky'y.

Kaitonã Wajäpi

foto Dominique Tilkin Gaillois

Tamö Matapi. Taitetuwa, 1984

6. Akaju taa tamõ Jasitu rena

Tamõ Jasitu Arasa rupi tẽ ekoi mijã. Ajaire yvy ojimosã'ãga remẽ tamõ Kumai e'i, tamõ Jasitu pẽ. "Aesa nerekoarã ?", e'i. "Akaju a'e pẽ", e'i. Ajaire tamõ Muru omõmĩrĩ, tamõ Pejanã, amõ tamõ Muru rairo'yry kõ, tamõ Kaiku, amõ tamõ Aremã, a'e kõ oinõ koo. Akaju taa romõ. Ajaire tamõ Jasitu ojimoena ky'y. Wa'yry tamõ Patenã, tamõ Tapajonã, amõ tamõ Jasitu rairo'yry, tamõ Kurapi'a. A'e kõ ojimoena Akaju taa pẽ ky'y.

Tamõ Viseni Wajãpi

Tamõ Kuruwari, Tamõ Jasitu, Turiry, 1980

7. Parijaka yvy

Parijaka rupi karamoe remë tamö Jawatonã, tamö Jurara, tamö Saku kö ekoi mijä, ajägã të jë Parijaka e'i a'e yy pë ajawyi tamö kö rowã a'e yy wenõ, ajawyi age'e remë Parijaka e'i tamö kö ijupe, tamö Kajera kö ve Parijaka e'i ijupe, ajägã ayvu kwerã rupi e'i ijupe kupa a'e pë jë tamö Moropi esaky.

Ajaire tamö Saramare, Jawatonã, Saku, Matija, Jurara uu Pirima'yty kyty. Inipuku rymya pëva të Parijaka ajamã'ë. Ma'e wyi oity parijaka tamö kö, *Funai* kö pejo pa ike kyty e'i ijupe kö, ajawyi të ä ike rupi age'e remë tekou. Ajawyi oity tamö kö a'e yvy.

Age'e remë tamö Seremete omomyau mijë wena romö. Kwetë a'e vo, ma'e remë, 2002 remë. A'e rupi ekoitã tamö Seremete ra'yry kö.

Moropi

8. Kupa'y tena

Arasa rupi të jë tamö Muru ekoi mijä. Ajapaire jë Taitetuwa rupi ekoi, ajapaire Aramirã rupi, ajapaire janeyvy ojimosã'ãga pa remë oo ojimoena Akaju tena pë. A'e pewyi oo Yvyrareta kyty tena mõ reinõ uu tamö Kuruwari reve. Ajapaire jë ky'y, oo jë wena pyau mõ reinõ Kupa'y kyty. Janeyvy popy pë jë tamö Muru ojimoekowa. Kupa'y jë a'e pë yy aryvo tui a'e jë tamö kö omo'y yy rerã mõ, wï Kupa'y e'i pö ijupe kupa.

Janeyvy popy pë jë tamö Muru ojimoena. Amë jë Karai kö noikeikei janeyvy pupe në e'i. A'e pë uve pee oterë gatu ma'ë, janeyvy popy mosã'ãga pa. Amë jë niwaypei u'i, meju a'e penë e'i pö tamö Muru. A'e pë tui wajovenã kö reve. Tamö Aipi, tamö Kuripi, Makaratu, Megõ a'e kö reve. Ajamã'ë uu uu teve Yvyrareta, amö Taitetuwa-Ytape a'e rupi.

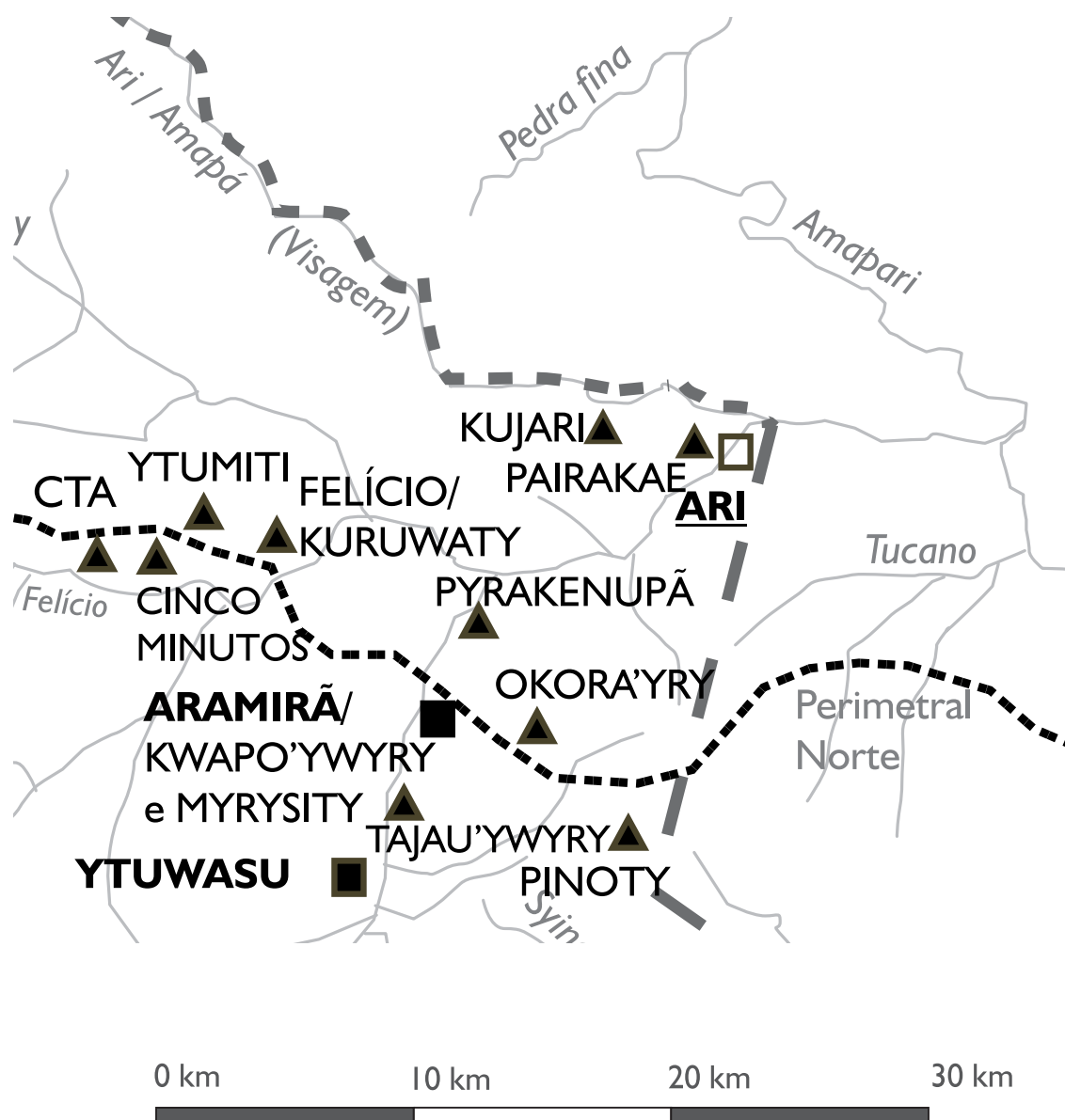
*Kareta akusiwa peupewarã mõ,
pekuwa kareta remë penutã ãã kusiwarã.
Tamö karetajarã Makaratu remikusiwa rerã.*

foto Dominique Tilkin Gailois

Mani' o pē oo kupa paire ojivy iko kupa. Kaiku takypy rupi ekoi. Waivī gwerā kō joākā mō amē.
Kasiri rā pē oo kupa mō meju rā pē.
(Taitetuwa, 1996).

Aramirã

9. Aramirã taa

Aramirã, 1994

Karamoe remë tamö Kumai ypy oinö koo, Aramirã tenarä mö. Ajaire uve etarä kö ipyri ojimoena. Koo oinö kupa, oka kö oinö kupa, a'e ojinö tena wasu romö ky'y. Amö tamö Kumai Aramirã më tui remë *Funai*, *Saúde* kö oposiko, niwaypei kahu rupi uu'uu kupa pewasu rupi. Ajaire 1994 remë ojimosãã ma kupa, yvy popy rupi oo pa ojimoena kupa ky'y. Ajaire tamö Kumai omanö remë tapererã romö të Aramirã ky'y.

Tena misisi kwerã të oinö kupa ky'y, Kwapo'ywry, Myrysity, Okora'yry, amö Pyrake nopä, amo Pijowi. Amö tamö Kumai Aramirã më tui remë, *Funai*, *Saúde* kö oposiko, niwaypei uu'u kupa kahu rupi të ajawyi.

Professor Tamö Viseni Wajãpi

Primeira casa da Funai no Aramirã (1977).

Casa de Américo, que se tornou casa de Nazaré e Kumai, em Aramirã (1981).

10. Pairakae taa

Yvy ojimosã'ãga ypy remë tamõ Kasipirina, ojimoegowa ypy Pairakae pë mijã. Ajaire omanõ ta'yry remë ojivy oo Mariry kyty. Ajaire tamõ Kumare të mijë oo ojimoena Pairakae pë, wa'yry kõ reve.

Aramirã wanã të tamõ Kumare mijã, mijarã amõkooã kõ naikoi ajawyi ojisyry Pairakae kyty oo. Ma'e jawyi të Pairakae eu, tamõ Kumare jë wapy pa paira owyry pë ajawyi Pairakae eu. A'e kyty jë Kamararã, *Garcia* eu ijupe ma'e oo opykai pa romö, moata'i rata rë ipykai pa, owyry ive karu remë jë, ajaire wenosi pö tamõ Kumare wyi. Ajawyi nokuwai pö tamõ kõ mijã.

Tamõ Viseni remikusiwa rerã

foto Dominique Tilkin Gallois, 2002

11. Tena Kujari

Kujari pë naikoi tena mijã, ka'a wasu tẽ mijã. Ajaire tamõ Visenĩ, amõ tamõ Wyrari, amõ tamõ Jawapuku. Aramirã wanã kõ tẽ ajamã'ẽ oo ojimoegowa Karai kõ moisyrya mõ Kujari tena eu ma'epawyi Karai kõ ipõ ojuka Tujujuwasu a'e ytu pupe, ajawyi. Kujari eu tena pẽ, amõ jane rã'ãga kõ teipõ Kujari mya pẽ tui. A'e korijõ rowã ajamã'ẽ tena romõ, uve tamõ Kumare rena, Kujari rymya pẽ.

Karai kõ moa'uamõ yvy jimosã'ãga werã rupi, a'earãmõ tẽ tena a'e pẽ uve. Amõ tamõ Teju rena pijarã rupi oo teve Karai kõ moa'u kupa ipi.

Tamõ Visenĩ Wajãpi remikusiwarerã

12. Okora'yry tena

Tamö Soinä jë wajövena tamö Pejanã pë koo öinö oka a'e pë. Koo'y jë naikoywe'ei Aramirä tena pë. Atyry jë koo'y ömöma a'e pë. Ajawyi jë tamö Soinä wesa koo'y a'e petë. A'e jë oity tajövenã koo romö. Ka'a wryry petëjë tamö Pejanã oo opyta koya upa. Amë jë oko ta'y ipyta'y pa pë ije'ë upa. A'e jë oje'ë ko'ë pya ipi. Yvate kyty jë oko ta'y upa, yvyrae'e rë ta'y.

Amë jë ajaire tatyoo oo esa Aramirä tena pewyi, arã rupi tejë oo wajövenã mogeta. Amë jë tamö Pejanã omome'u watyoo pë. Oko ta'y a'ike epyta'y pa pë e'i jë watyoo pë. Okora'yry eu kuwa maewo a'ike tena rerã pë e'i jë watyoo pë. "I'ete kuwa aepo eu tena rerã pë", e'i jë amë tatyoo. Omo'yjë ajaire tamö Pejanã watyoo reve tena rerã romö. Okora'yry e'ijë tena pë kupã ky'y. Nuveijë a'e pë tena rerã mijä.

Uve pa temi'ö remë jë tamö Pejanã watyoo reve oo wemi'ö waa kupa, oo ra'iteje kupa mijä. Aramirä tena pewyi jë oo kupa.

Morijö kwaray remë jë tamö Seki karetajarã oo uu kyty ky'y. Ja'yrrerã mo'ejë oo tamö a'e pë. Ajawyi jë awyjë ojimoena a'e pë kupa ky'y. Okarã jë öinö oporaita rena romö kupa ky'y. Ajawyi jë amö kö ojivyjivy a'e kytytë kasiriwa kupa. Itaperejë Aramirä tena pewyi oo Soinä.

Seki

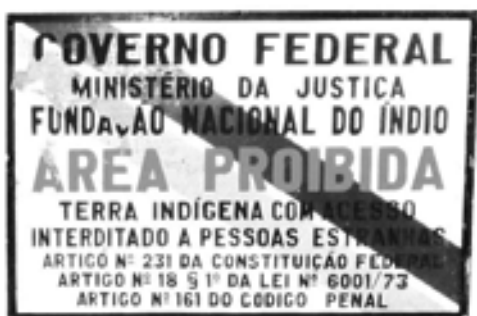
foto Catherine Gallois, 2003

13. Pinoty tena

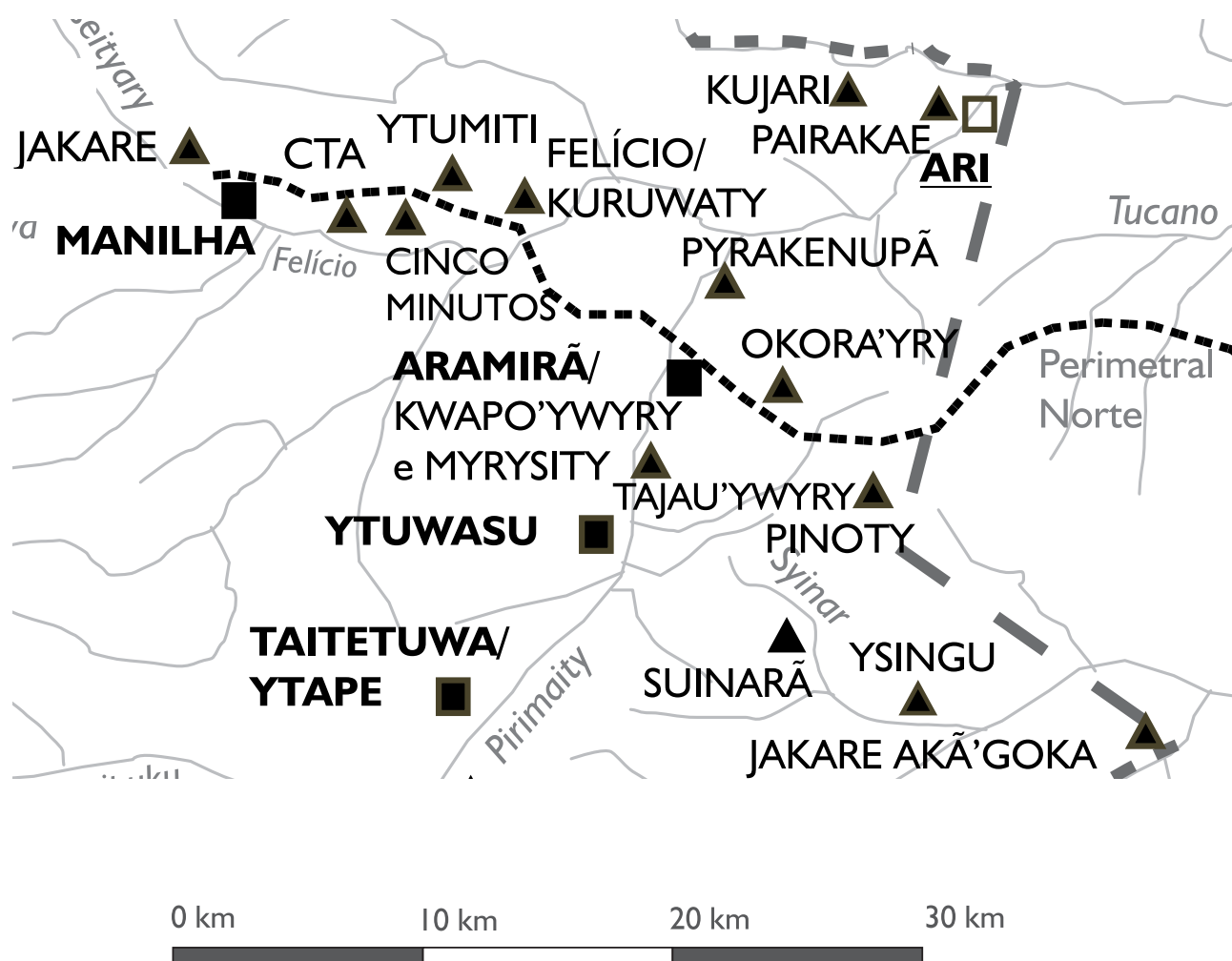
Karamoe remë naikoi Pinoty tena mijã. Ajaire yvy ojimõsã'ãga paire tamõ Ku'a koo mõ oinõ yvy jimosã'a werã popy pë, pewasu remë pë. Pinoty eu tena pë, ma'ejawyi eu moã'ã rowã pino yvy jimõsã'ãga werã rupi, ajawyi tẽ Pinoty e'i tena pë kupa. Oinõ tẽ rã'i koo a'e pë, ajaire õtãaro ma emi'õ kõ remë oo ojimoegowa ky'y. "Ojimoegowa tẽ rowã, amẽ jẽ ipõ Karai kõ noiikeike'ne", e'i kupa.

Ajaire tamõ Parikura oo wairo'yry kyty, tamõ Ku'a pyri ojimoegowa. Amõ tamõ Yvyku'i oo ve waty pyri ojimoegowa, ajawyi ijaty sa'u kupa, yvy jimõsa'ãga werã pyri. Karamoe remë tamõ Ku'a uu tamõ Jasitu reve tẽ ekoi mijã. Ajamã'ẽ a'e pë itẽ rowã ekoi, werekoiva wena remë oo uu kyty ipi. Tamõ Jasitu rena kyty, Akaju tena kyty oo ipi. Ajawyi a'evotẽ tena Pinoty ojinõ. Awyje pa.

Tamõ Viseni Wajãpi remikusiwarerã

Ytuwasu

14. Aruwa taa karamoe remë warã

Aruwa rupi tamõ Saramare, Jawatonã, Saku, Matija, amõ Japakani kõ ekoi mijã. A'e pë ije tamõ Moropi romõ esaky, ajawyi age'e amovyvytã kareta pupe tapenu tapejipy'a mogeta ee amë ikuwa.

A'e rupi erõvijãgwerã erere ko mijã, ajaire Karai kõ ovaë a'e pë. Jawarã rewarã kõ eu ijupe kõ, moa'ã rowã jawarã ojuka kupa, amë arã pë tamõ Saramare kõ ojimory ee kõ, a'e kõ ajaire ojivy pa oo kupa, amë ovãe mijë amõ kõ temijë jasinã rovijã rupi tẽ uu okui kupa. Ma'e pë jasinã rovijã ja'e jane Wajãpi romõ *helicóptero* pë. A'e Karai kõ amë takuru pijõnã epy ma'e rekaa uu tite Aruwa pë kupa, ajaire ojivy pa oo kupa, ajamã'ë opyta jeipõ porojukaa tara, a'e pë, ajamë noma'eytyi ee kõ. Imona korijõ moma'e rë erara kupa, jawarã tamõ Jawatonã rima opyy eraa kupa. A'evo ko'ë ko'ë ve ipõ kupa ipi. Ajawyi ajaire oroity, e'i tamõ eupe ipi. Ajawyi oroity a'e tena karamoe remë, ipojyteipõ. Ajawyi tẽ orowema orojo Pirima'yty kyty. Ajawyi tẽ age'e remë ike rupi oroiko ky'y.

Moropi

foto Dominique Tilkin Gallois

Tamõ Saramare, 1978

15. Ytuwasu

Ytuwasu pë iypy remë warä. Saramare eu tamö rerä pë. A'e wesa tena rä, Ytuwasu e'i jë ijupe, ma'e pë Ytuwasu e'i, ytu miti rowä rewarä mö Ytuwasu, e'i ijupe. Ajaire a'e tamö okāja ma, Yrasapa pë waty ajaire kupa. Ajamã'ë age'e oroku jë Ytuwasu pë.

Ajamã'ë uve tena mö pë Soinarä eu mijä, ajamã'ë oroity ajaire nuvei mirä mö ojimöena a'e pë. Itekörä ijarä rewarä mö, oity. Era pë tamö Jawatonä eu, ajaire nuvei temi'ö a'e pê, amö yvy popy kwerä rewarä mö të oinö wena mö a'e pë kupa, karamö Karai kö oike janeyvy pupe në e'i kupa rewaramö të oinö tena mö a'e pë mijä. Age'e të oinö mijë tena pyau mö a'e pë, Ysigu e'i tamö Jawatonä a'e pë, noity'ai kupa ky'y. A'e rupi ekoitä awyje ky'y, yvy popy teve a'e tena, kwete tamö Jawatonä oinö a'e tenä.

Moropi Wajäpi

foto Dominique Tilkin Gailois

16. Tamõ Turu rena pë Tajau'ywry eu

Tamõ Turu ojimoena age'e remë Tajau'ywry pë, uu ojimoena tamõ Turu, ma'e rewaramö, tamõ Saramare Yrasapa pë. Tamõ kö waty rewaramö, ojisyry Tajau'y wry pë uu tamõ Turu, sa'i kö ve uu a'e rupi. Tena rerä pë Tajau'y wry e'i tamõ kö, ma'e rewaramö aepo'i tena rerä pë kupa, a'e pesö tajau'y tui a'e pë tamõ Turu Tajau'y wry e'i. Pirujë tamõ kö oma'ë a'e tenarë upa, mutu rupi të tamõ oo oo a'e kyty. Oo ve tamõ kö yvy rupi ipi. Ajamã'ë a'e rupi tamõ Turu ekoi.

Moropi Wajäpi

foto Dominique Tilkin Gailois

Turu e Miwã, 1983

17. Suinarã

Tamõ Jowatona, 1984

Karamõe remë Suinarã rupi tẽ tamõ kö ekoi mijã. Ka'a katu way rewarã mö a'e kyty oo ojimoegowa kupa. Itete jẽ a'e ka'a wereko moma'e. Pirujẽ a'e pẽ koo oinõ tamõ kö, tamõ Jawatonã, amõ tamõ Jurara, tamõ Matija, amõ tamõ Japakanĩ, amõ tamõ Taruku a'e a'e kö oinõ koo a'e pẽ tena romõ. Ajaire oity tamõ kö a'e tena ky'y, naikoi age'e remë a'e pẽ tena ky'y. Ma'ẽ jawyi oity tamõ kö, uve tekorãnä a'e pẽ. Werara imogy a'e kyty kupa. Way pẽ tẽ ojipoãnõ a'e pẽ kupa, naikoi moã jarã rewarã mö. Ajawyi way pẽ tẽ ojipoãnõ kupa.

Professor Paturi

18. Ysìgu tena

Ytuwasu rupi tamõ Jawatonã ekoi mijã, ajaire tamõ Jawatonã ojipy'a mogeta, yvy sõi ojimõsa'ãga e'i põ ojipy'a mogeta, wa'yry Moropi reve. Ajaire ja'e koo mõi sinõ yvy jimõsa'ãga pyry ije'ẽ e'i, amẽ jẽ ajaire niwaypei simo katu ipi ne e'i põ kupa. Ajaire a'e pẽ oinõ koo mõi kupa, Ysìgu e'i wena rerã pẽ kupa, ma'e japẽ Ysìgu e'i wena rerã pẽ tamõ Jawatonã, moã'ã rowã ysìgã a'e pẽ, ajawyi Ysìgu e'i tamõ Jawatonã wena rerã pẽ. Amõ tamõ Jawatonã e'i ve: "amẽ jẽ Karai kõi noikei janeyvy pẽ ne", e'i. Ajawyi: "ja'e ipyri ijẽ'ẽ jajimoena", e'i põ wa'yry reve kupa. Ma'e kwaray pẽ oinõ kupa 2002 remë oinõ wena tamõ Jawatonã, opary kõi pewarã rãmõ oinõ tamõ Jawatonã Ysìgu taa uve moã'a rowã mijarã a'e tena pupe, uve pino, uve teve kwamã a'e tamõ Jawatonã oopy oka'u remë ipi. Ture romõ opy pirujẽ oopy kupa ipi. Age'e remë a'e rupi opary kõi omo'e reko mosikowa rẽ.

Moropi

19. Jakareakãgoka taa

Tamö Taruku renä pë Jakareakãgoka eu. A'e tamö ojimoena a'e pë, ajamã'ë tamö Kumai ypy oo a'e kyty yvy popy mosä'ãga, ojaty ka tamö kö oo ee, o tamö Jawato, tamö Ku'a, tamö Jurara, pirujë oo kupa. Ajamã'ë tamö Miwä amö tamö Taruku "ije ajimoena tä ike" e'i. Ajaire oinö koo a'e pë, a'e rupi okwa yvy jimõsa'ãga werã. Ajawyi tamö Taruku ojimoena, age'e remë a'e pë, amö tamö Tukurumänã, amö tamö Miwä, tamö Majarinã, sa'i Sapo'i, sa'i Warakupirã, sa'i Ave, amö sa'i Nami. Ä'e, tamö kö ekoi a'e rupi.

Moropi

foto Dominique Tilkin Gailois

Riozinho, 1995

20. *Manilha* taa wanã

Tamö Japaropi Mariry wanä të ajamã'ë, a'e wanä të uu ojimoena Ytuwasu pë. Tamö Japaropi ru omanü, ajawyi uu oy sa'i Waivigatu rupi. A'e pë erekwa.

Ytuwasu wanä të mijä, ajaire Ysururu wanä, ajaire *Manilha* wanä romö. Tamö Saku wesa a'e pë tena, ajawyi a'e rupi ekoi kupa ky'y. Tamö Saku jovijä të ajamã'ë. Ajawyi Ysururu tamö Saku rekoawerã të, amö tamö Japaropi. *Manilha* e'i të rowä tamö Saku wena pë. Karai kö *manilha* wera ity. Yy miti kwapa romõ oinõ Karai kö, a'e pë *Manilha* eu. Mõa'ãrowã *manilhas*.

Tamö Japaropi remë warã

foto Dominique Tilkin Galleis

Tamö Saku, Manilha 1996

21. Kuruwaty taa

Tamö Tawato rena
pë Kuruaty eu, a'e korijö
të a'e rupi ekoi, wa'yry kö
reve. Kuruwaty të ena pë,
ajarewarä mö Kuruwaty
e'i wena rerä pë tamö
Tawato.

Yrasapa pë
ojimoekoa tamö Tawato
mijä. Ajaire tamö
Saramare okajä a'e pë, ajarewarä mö të tamö Tawato ojisyry. Oo
Kuruwaty pë ojimoekoa.

foto Catherine Gallois, 2003

Paturi

22. Ytumiti taa

Tamö Sara rena rerä pë *Cachoeirinha* eu, ajamã'ë Ytumiti eu
jane ayvu rupi. Karai kö të *Cachoeirinha* e'i ijupe. Ytu miti reme pë
ojimoena, ajawyi Ytumiti e'i wena rerä pë tamö Sara. Ajamã'ë wa'yry
kö reve korijö të ekoi a'e rupi. Mariry wãnerä të ajamã'ë tamö Sara,
uu të ojimoegowa pewasu rë.

foto Catherine Gallois, 2003

Paturi

23. *Cinco Minutos* taa

Tamö Matija Ytuwasu rupi tē ekoi mijä, ajaire oinö wena mö Ytuwasu rymya pē. Ysururu e'i wena rerä pē, a'e rupi wa'yry kö reve ekoi amö wajovenä reve. Ajaire ojisyry mijē a'e pewyi, oo pewasu retē oo ojimoe koa ky'y. *Cinco Minutos* eu ena rerä pē. Ajamä'ē Karai kö tē wenö ena rerä pē. Ta'yry ipö okusiwa kareta mö pewasu pē inö. Ke'i pö ikusiwa. "*Cinco Minutos* remē avaetä ike", e'i pö ikusiwa. A'e tē omo'y Karai kö tamö Matija rena rerä mö.

Professor Paturi

24. *CTA* taa

Ojinöypy kwaray 1997. Karamoe remē tamö Jurara, amö sa'i Arana'i Ytuwasu rupi ekoi mijä. Ajaire oo tena reka kupa, wesa ajaire, taa rerä kupa. Tamö Jurara ojisyry oo mǎ'e wyitē naikoi koorä Ytuwasu pē. Ajawyi tamö Jurara ojisyry oo a'e pē, tetä kö ojinö ajaire, a'e pē mo'ã retä, amö yy rena, tamö Jurara e'i awyje pa ojinö penena epary kö e'i opary Sakarija pē, Saky, amö Kiane, amö Makiane, amö Taisuki.

Tamö Calbi

foto Catherine Gallois, 2003

foto Dominique Tilkin Gallois

Tamö Jurara, 1996

25. Tamõ Jawapirea Jakare wanã

Tamõ Matã oinõ ypy koo Jakare pë, ajaire tamõ Jawapirea ojimoena a'e pë. Tamõ Jawapirea Mariry wanã të mijã ajaire ojisyry uu ojimoena Jakare pë. Oikoai të tamõ Jawapirea ajamã'ë ajawyi pewasu reve ojimoena. Pewasu rewarã kõ yy wenõ, Jakare e'i ijupe kupa.

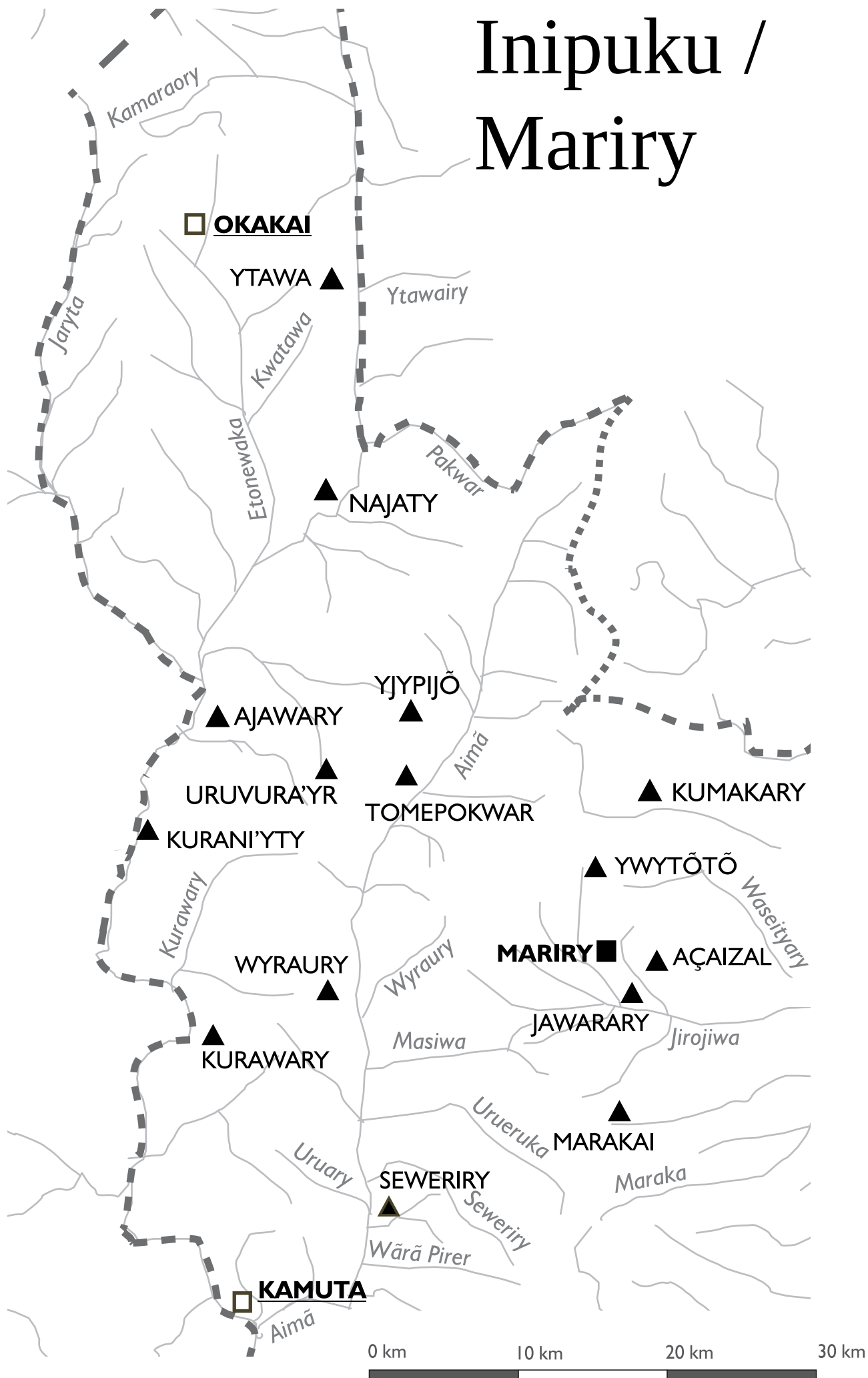
Karai kõ të a'e kõ ajamã'ë. Wairo'yry reve ekoi kupa. Tamõ Karara eu erã pë amõ tamõ, pë eu tamõ Töatöa eu, amõ tamõ Tarari eu, amõ tamõ Iri'a eu. A'e a'e kõ ekoi a'e rupi, amõ sa'i pë Namy eu, a'e tamõ Karara rerekwarã. Tamõ Jawapirea rerekwarã pë Kanyra eu. A'e sa'i kõ ekoi a'e rupi .

Tamõ Japaropi remikuwa gwerã

Tamõ Jawapirea, Tataira, 1977

Inipuku / Mariry

26. Inipuku tapererã

Tamõ Waiwai ojimoenaypy Inipuku pë. A'e tamõ wesa ypy tenarã a'e pë. A'e rupi tamõ kõ ekoi. Ma'e rewarã mõ tamõ ojimoena a'e pë pira moã'ã rowa a'e pë. Ajawyi oinõ tena tamõ a'e pë. Amë ajaire tamõ kõ mapejõ kwaray jë ekoi. A'e rupi tẽ jë ekoi kupa mijã. Ajamã'ë amõ tamõ kõ tẽ venõ yy, Inipuku e'i ijupe, karamoeve. Oo jë yy moge yarã rupi kupa mijã, amë ajaire ojipypy yarã pupe kupa. Inĩ tepajĩ jë tamõ kõ kea mõ sa'i kõ oinõ. Amë ajaire werojipypy inĩ kea imono paa kupa, oo pa jë inĩ kõ yy rupi. Amë e'i tamõ kõ sa'i pë ekea inĩ pokoay oo yy rupi, e'i. Ipoko, ja peve puku e'i tamõ kõ. Wĩ tamõ kõ wenõ yy ky'y. Inipuku e'i yy rerã pë ky'y.

A'e rupi tamõ Waiwai ekoi wairo'yry kõ reve. Tamõ Paseta, tamõ Jamaira, Pajari, amõ tamõ Waiwai rajovenã kõ uveve, Kasiripina, Wyrakatu, amõ tamõ Januwari, tamõ Waiwai raty. A'e a'e kõ tamõ kõ ekoi a'e rupi. Ajaire a'e peypy ojiesa Karai kõ tamõ kõ rë. Jawarã rewarã kõ, *manganês* rewarã kõ, amõ yy ryapyry rupi karakuri yvy porã weka mõe kõ.

Ajaire *Funai* kõ pejo ike kyty e'i tamõ kõ pë. Wĩ uu. Mariry taa rã gyty. Amõ tekõranã mõe'ã rowã a'e pë, karaypuku, wee wee jë tamõ kõ okãjã tekõranã pë, amõ gwera okajã ijupe. Ajawyi a'e pewyi ojisyry pa uu tamõ kõ Mariry kyty. Wĩ a'e rupi tẽ ekoi kupa ky'y.

*Tamõ Taraku'asĩ okusiwa ããkareta taperã rewarã;
tamõ janepary kwerã kõ tomã'e ee ikuwa.*

27. Mariry Taa

Tamõ Emyra, amõ tamõ Kujuri reve ojimoena ypy Mariry pë.
Inipuku kyty wyi tẽ ajamã'ẽ uu ojimoena kupa. Koo pupe tui ojimoena
ypy kupa remẽ. Ajaire tẽ amõ amõ kõi uu: tamõ Waiwai, Wyrakatu...

Mari moã'ãrowã yy pupe, ajawyi tẽ Mariry eu yy rerã pë.
Kuwe sirikwerã pë mari eu ãjãma' ẽ.

Tamõ Tapenaiky remikusiwa rerã

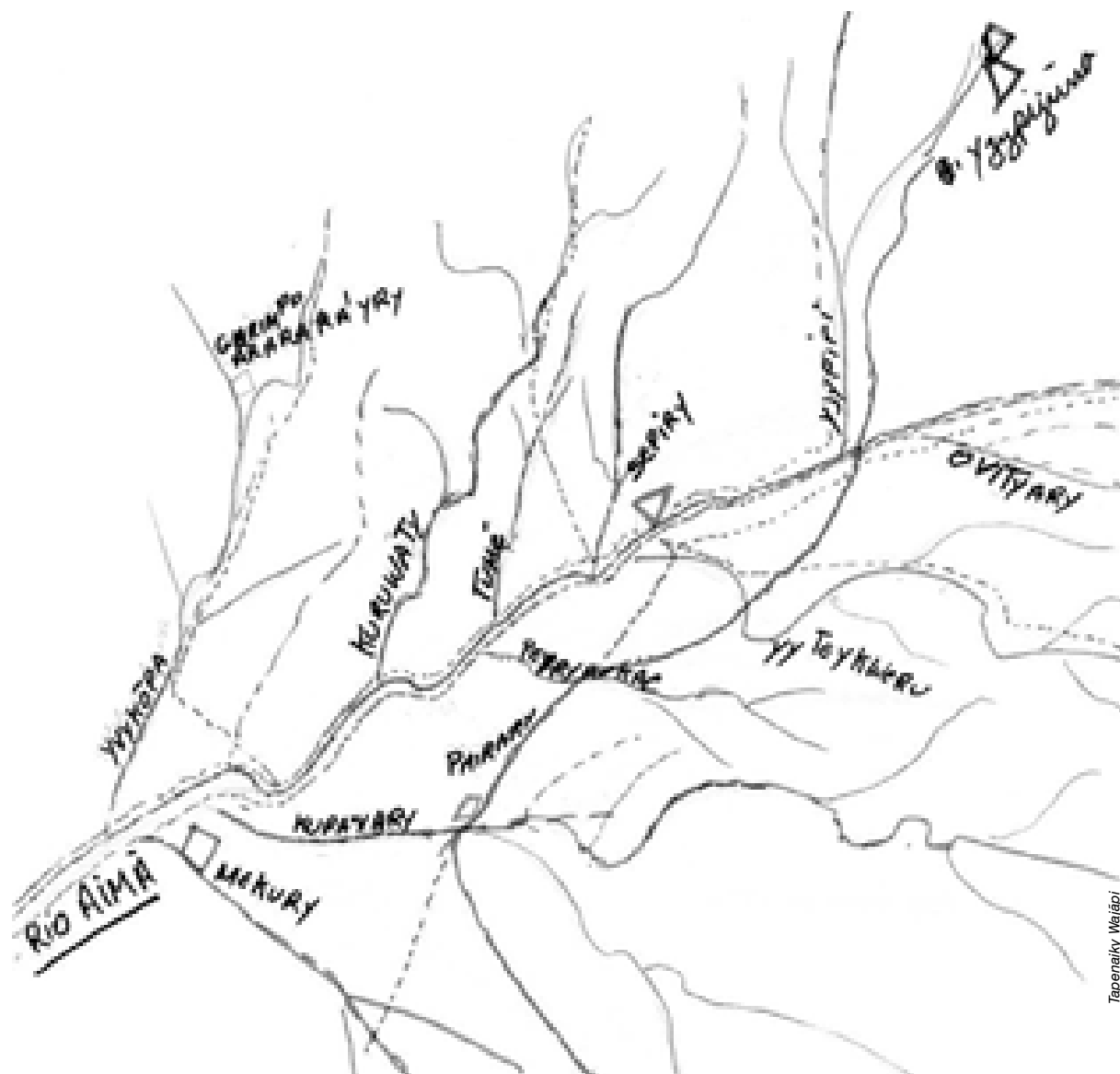
foto Dominique Tilkin Gallois

Tamõ Emyra, Mariry, 1983

28. Pairary tapererã

Pairary pë ojimoenaypy tamõ Piriri, awĩ tamõ ojimoe na a'e pë. Tamõ Siro ru tẽ tamõ Piriri, a'e kõi a'e pë tui. Ajaire tamõ Teju ojimoena mijẽ a'e pë. Wairo'yry kõi reve, tairo'yry kõi pë eu, tamõ Pajari eu, amõ pë Jamaira eu. Tamõ kõi teipõ a'e tena pë e'i Pairary e'i, nuvei tena remẽ ka'a pë tẽ põi aepo'i kupa mijã. Ma'e rewarã mõi tamõ kõi Pairary e'i moa'ã rowã paira a'e ka'a pupe. Oity a'e tena ajaire kupa ky'y, uu pa Mariry kyty kupa ajaire.

Tamõ Japaropi remikusiwa gwerã

29. Ajawary tapererã

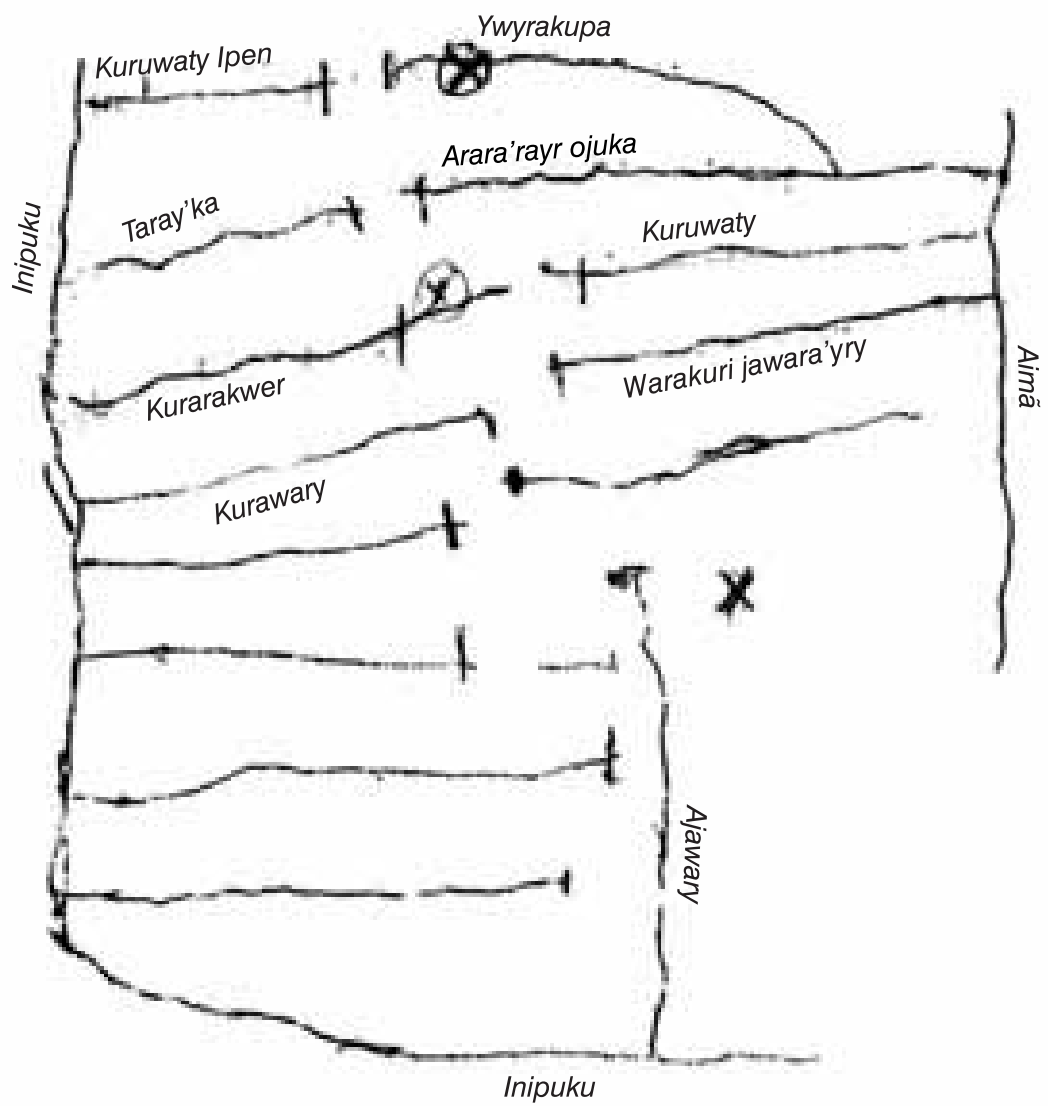
Ajawary e'i tamõ Apisaru yy mõ pë. Inipuku pëva pë. Ajawa a'e pë omytanõ tamõ Apisaru. Ajawyi Ajawary e'i yy mitiku pë kupa. A'e pë tamõ Mätä, tamõ Emyra, amõ tamõ Sara kõ ojimõëna. Ajapaire ojisyry a'e pewyi. Taitetu, so'o, amõ tajau o'u pa'upa jë mani'o rewarã mõ a'e pewyi ojisyry tamõ kõ. Waypetë tekõranã më rewarã mõ ojisyry.

Tamõ Aikyry Wajãpi remikusiwa gwerã

30. Kurawary

Wesaypy Kurawary pijarã tamõ Waiwai. Ajaire tamõ Januwari omojeapy pee era, Kurawary ryapyry rupi. Ajaire ojapara ipupe ky'y. Ojimoena tä mijã a'e pë, karay rena të a'e pë ajawyi nojimoenai tamõ Januwari. Ajaire ajivy ojimoena Aïmä më, a'e pewyi të oo oo omajã a'e kyty ipi. Ajaire yvy ojimõsa'ãga ky'y. Tamõ Pajari oo ojimoena a'e kyty, a'e pë wesa wena rä ky'y, ajawyi age'e Kurawary wanã të ky'y. Mariry, Jawarary wanã teve aja pupe. Kumakary wanã të ijypy kõ ajamã'ë, ijeapyrerã të Kurawary wanã räkõ romõ.

*Ije tamõ Japaropi amovyvy
tamõ kõ rekoawerã kõ.*

Sara Wajápi, 1992

31. Wyroury taa

Wyroury pē uve ve tena mō. A'e tena rā resa tā remē tamō Waiwai oo sa'i werekwarā kō reve, pee reinō era Wyroury rymya rupi. Ajaire tamō Januwari oo wa'yry kō reve, amō wajōvenā reve, tare'yry mōka'ē, amē ajaire wesa wena rā ity uu kupa. Ajaire kwaray pē oo koo reinō kupa, wii a'e pē ojimoena kupa. Ajaire tamō Januwari okāja ky'y. Ajaire ijākarāgwerā kō tē a'e rupi ekoi ky'y, nojimoenai ajāma'ē a'e pē oo, oo korijō tē ojimiwa tamō kō a'e kyty. Ajaire ekoi jē tamō Januwari rekoe'āmē kupa, ijākarāgwerā kō. Tamō Kuretari, amō Jamauri, amō Tameri, Taremy iyy kō romō ekoi, amō tamō Wei, tajovēnērā romō ekoi.

*Aā tamō Taraku'asī okusiwa kareta peupe arā.
Tayyvo karamō janepary kō oinō taa rewarā kareta
opary kō pearā o'e aa inā peu pē.*

foto Dominique Tilkin Gailois

Tamō Januuri, America, 1983

foto Dominique Tilkin Gallois

Tamõ Januari, Mariry, 1988

foto Dominique Tilkin Gallois

32. Yjypijonã tena

foto Dominique Tilkin Gailois

Yjypijonã tena rewarã amovytã ikusiwa. Yjypijonã eu tena rerã pë, ma'eja pë eu: sa'i kô jë wesa yjy a'e pë. Yjypiriri ppy jë wesa sa'i kô a'e jë amë nikatui japë romö. Ajapaire wesa mijë amö yy miti pupe, yjypijonã të ky'y, a'e jë amë ikatuay japë, turuwa kô romö. A'e kyty tejë jë sa'i kô ojivyjivy yjyy pë. A'e tena rerã mō omo'y tamō kō. Kumakary kyty wyi jë sa'i kô uu uu yjy pë. Amö Aimä kyty wyi Pairary kyty wyi.

Tamō Wyrakatu ppy jë iko Yjypiriri pë, ajapaire ojimoena tamō Waiwai a'e pë. Ajamã'ë a'e pë uve karakuri yvy porã. Karai kô yvy porã karakuri rewarã kô jë oposiko a'e pë mijä. Ajawyi ve oinö koo a'e pë tamö kô. A'e pë moä'ã rowä karaywasu, tevikay, ajawyi ojisyry mijë jë kupa. Yjypijonã pë oposikove jë Karai kô. A'e pë oinö mijë koo tamö kô, amejë tojivye'ä Karai kô oposiko e'i jë tamö kô. A'e pë oposiko ve jë tamö Waiwai remigwai kô karakuri rë.

Tekōranã rena teve jë a'e pe: tevikay, karay wasu. Tamō Waiwai jë a'e pë ojimoena mijä wajövenä kô reve mijä. Ajaire yvy ojimosa'äga pa remë ojisyry oo Najaty kyty ky'y.

Eremikusiwarerã uve jë tã karamö. Makaratu remikusiwa rerã.

33. Tume pokwarã taa

Tamõ Kujuri wesa Tume pokwarã. Mariry kyty wyi tẽ ajamã'ẽ oo ojimoena Tume pokwarã pẽ. Yy miti rerã pẽ Tume pokwarã eu. Tamõ Tume jẽ karamoe remẽ uwa opyy a'e yy miti pupe. Amẽ jẽ amõ tamõ kõ oo ve akypy rupi, ame jẽ õma'ẽ yy miti reme rupi, amẽ jẽ e'i:

– Ava pō òpō'ë uwa kwarã pupe, e' i ojeupe kupa.

Amë jë amõ e' i. Tamõ Tume age'e opyy uwa e'i jë kupa,
ajawyi Tume pokwarã eu yy miti rerã pë, a' e remë.

Tamõ Tapenaiky remikusiwa rerã

34. Masiwa wänerã

Karamoe remë jë tamö Saipo ekoi Masiwa rupi. Piriri eu tamö Saipo ra'yry pë. Ajapaire tamö Saipo okajã Masiwa pë. Amë ojisyry tamö Piriri, oo Kumakary kyty, wetarägwerã kö kyty. Ajapaire tamö Piriri ojisyry mijë uu Mariry pë, Kanikani e'ije tamö wena rerã pë. A'e pejë okajã tamö Piriri. Ajapaire tamö Siro ojisyry oo Inipuku kyty, tamö Waiwai kö gyty. Amë jë *Professor* rã Makaratu isaky Inipuku pe.

Amë arã pejë *Funai* kö oväe ypy Tatairã pë. Amë jë ojimoaty pa kupa Tatairã pë. Ajapaire Mariry pë jë ojimoena tamö Siro. Ajapaire tamö Makaratu ojimovija pa jë ky'y amë ajapaire jë oo ojimoena Taitetuwa-Ytape kyty. Amë jë amö tamö Siro oinö wena pyau mö Kumakary omomyau kupa. Moapy tena, Mariry, Kumakary, amö Aruwa'ity a'e rupi ojimoena iko kupa. Tamö Makaratu ekoi Taitetuwa rupi, amö Kupa'y rupi.

Ije tamö Makaratu akusiwa.

Tamö Siro, 1992

Tamö Siro, 2001

foto Dominique Tilkin Gailois

Inipuku, 1980

foto Dominique Tilkin Gailois

Mariry, 1992

35. Kumakary tena

Morijõ ajamã'ë tamõ kõ rena, Kumakary, amõ Aruwa'ity. Morijõ jay, na'evoi remë irõirote jay a'e rupi ekoi kupa. Ajapaire, Kumakary pë ojivy uu kupa. Kumakary eu tamõ Teju, tamõ Siro a'e kõ rena pë. Aruwa'ity, amõ Kumakary rupi ekoi Kumakary wanã jeapyrerã kõ. Kumakary eu tena rerã pë. Mõa'ãrowä kumaka a'e rupi, ajawyi Kumakary e'i tamõ kõ a'e tena pë.

Makaratu karetajarã remikusiwa rerã

36. Aruwã'ity tena

Aruwã'ity eu tena mö pë Tamõ kõ të ajamã'ë wenõ, ãruwã'i jë mõa'ãrowä a'e pë ytu rë. Ajawyi Aruwã'ity e'i tamõ kõ a'e tena pë. A'e rupi jë karamoe remë tamõ kõ ekoi mijä. Ajaire okãjãma tejë kupa, ajawyi a'e rupi tamõ kõ tapererã të.

Uve tamõ kõ jeapyrerã kõ: tamõ Teju, tamõ Siro, a'e kõ oinõ tena pyau mö a'e kyty. Kwe të oinõ taa pyau kupa. A'e kyty janeyvy popy të ajawyi. Tamõ Teju, tamõ Siro, amõ tamõ Mojaukarã kõ oo janeyvy popy resa.

Makaratu karetajarã remikusiwa rerã

37. Okakai taa

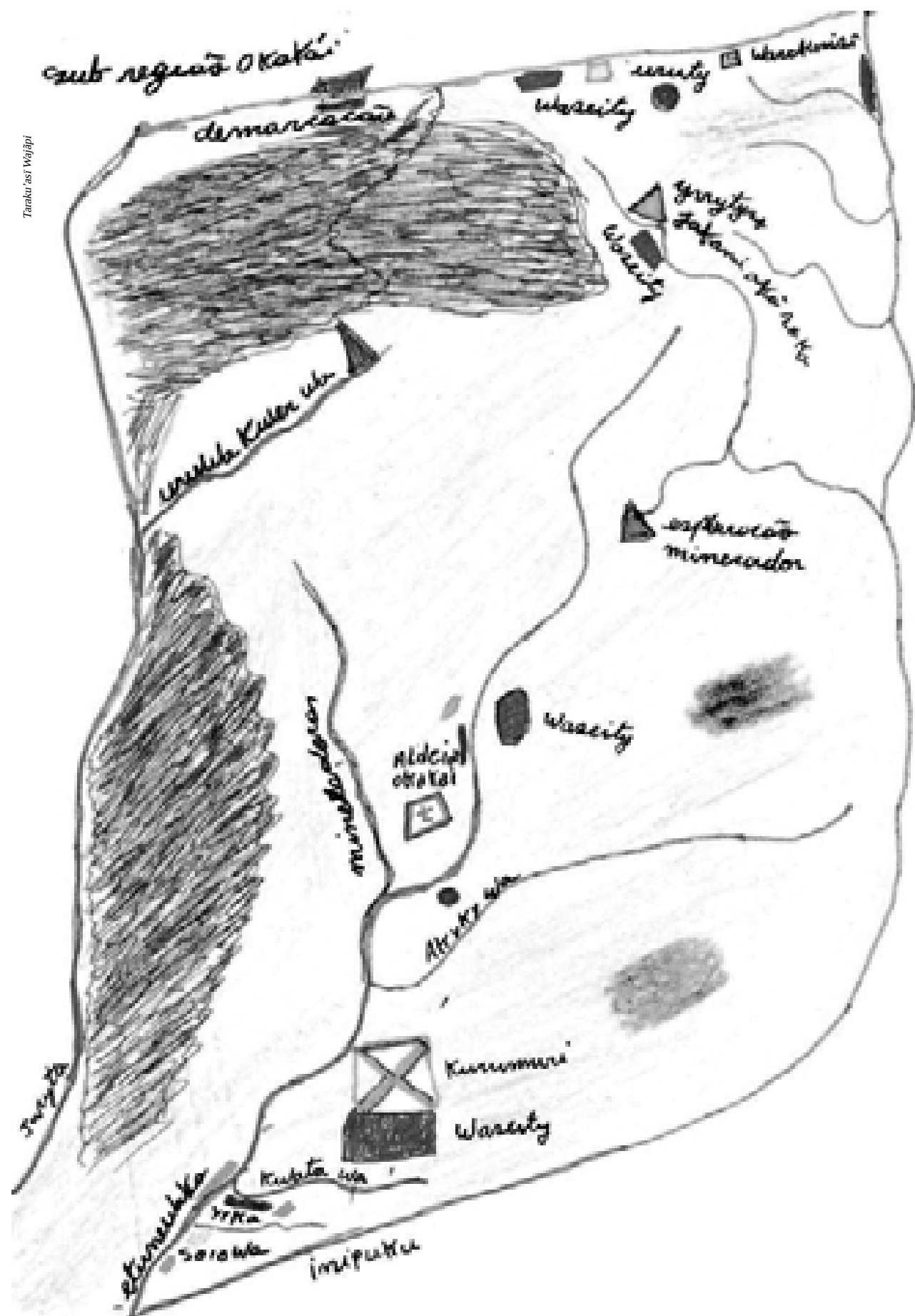
Tamõ kõ oo tatarena rapa remë. Watyry pë jë oo kupa. Taitetuwa, Aramirä, Ytuwasu, amõ Mariry a'e wanã kõ reve ojimoje'a oo kupa. Etonewaka eu Inipuku pë, Etonewaka eu yy rerã pë, a'e ryapyry kyty Karai kõ karakuri rewarã kõ ojimoena, uve teve tatarena apa tyakã më. Yy omõapãsigu kupa, yy rãpãsigwerã o'a i'yve'e pupe, a'e rupi tamõ kõ okuwa. Ajaire, 1991 remë oo kupa, *Funai*, amõ sota ve wera kupa. Oojë a'e pë owäe kupa ôjãma jë oo Karai kõ. Karamoey wëte jë ojimoena Karai kõ a'e pë. Uve oka kõ, tatarena. Amë jë tamõ Waiwai wapy pa tatarena, amõ okakõ wapy pa katu jë kupa. Ajawayi omo'y tena rerã mö kupa, Okakai e'i ijupe tamõ kõ. Oike vija të Karai kõ janeyvy pupe, ajawyi ja'e simoisryrã kõ e'i kupa.

Ajapaire janeyvy ojimõsa'äga ypy remë tamõ Sara ojimoena a'e pë. Ajaire a'e ojisyry. Ajapaire tamõ Kasiripina oo mijë a'e kyty koo reinõ. Wï a'e pë ojimoena ky'y. A'e pë ojimoena yvy popy rë omä jaa mö.

Professor Makaratu Wajäpi

foto Militino Mendes, 1989

38. Tena Najaty

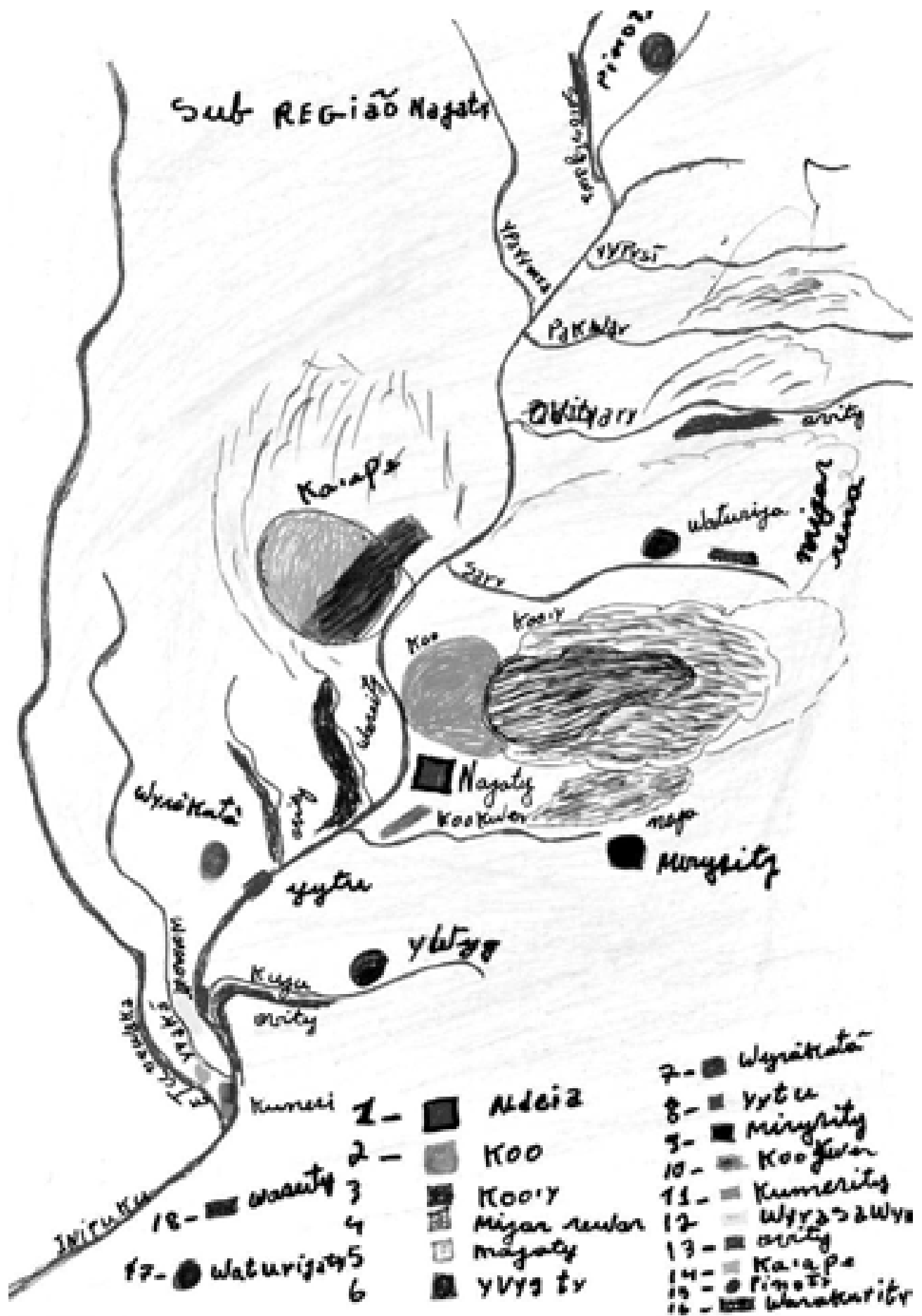
Tamö Waiwai wesaypy tena rä a'e pë. Tamö të wenõ taa a'e pë, moa'ä rowã naja a'e pë ajarewarã mö Najaty eu tena rerã pë. Ajamã'ë yye'e pë Inipuku eu të, a'e peë warã pë të Najaty eu, ajamã'ë Inipuku reme petë tena. A'e pë ajaire tamö kö ojimoegowa iko, tamö Waiwai rajövenakö ämo ta'yry kö. A'ea'e tamö kö ekoi a'e rupi. Tamö Wyrakatu, amö tamö Piku'i, tamö Karimö, tamö Muruti, tamö Taraku'asï, amö tamö Keneve. A'e a'e tamö kö ekoi a'e rupi.

Tamö Taraku'asï

39. Taa miti Yytawa

Najaty pewyi ajaire oo tamö Piku'i, tamö Karimö reve, amö tamö Jatuta. Ma'e rewarã mö jë oo tamö Piku'i a'e kyty, Karai kö imona mæe kö uu oposiko karakuri yvyporã rë. A'e pë yaru apa oinõ Karai kö oposikowa römö. Ajaire Karai kö mo pë *Funai* eu, a'e kö omoisyry Karai imona mæe kö. Wï ajaire tamö Piku'i oo koo reïnö ky'y, Karai kö tojivye'ä opisiko a'e pë.

Tamö Taraku'asï kareta jarã

Taraku'asi Wajapi

40. Kamuta taa

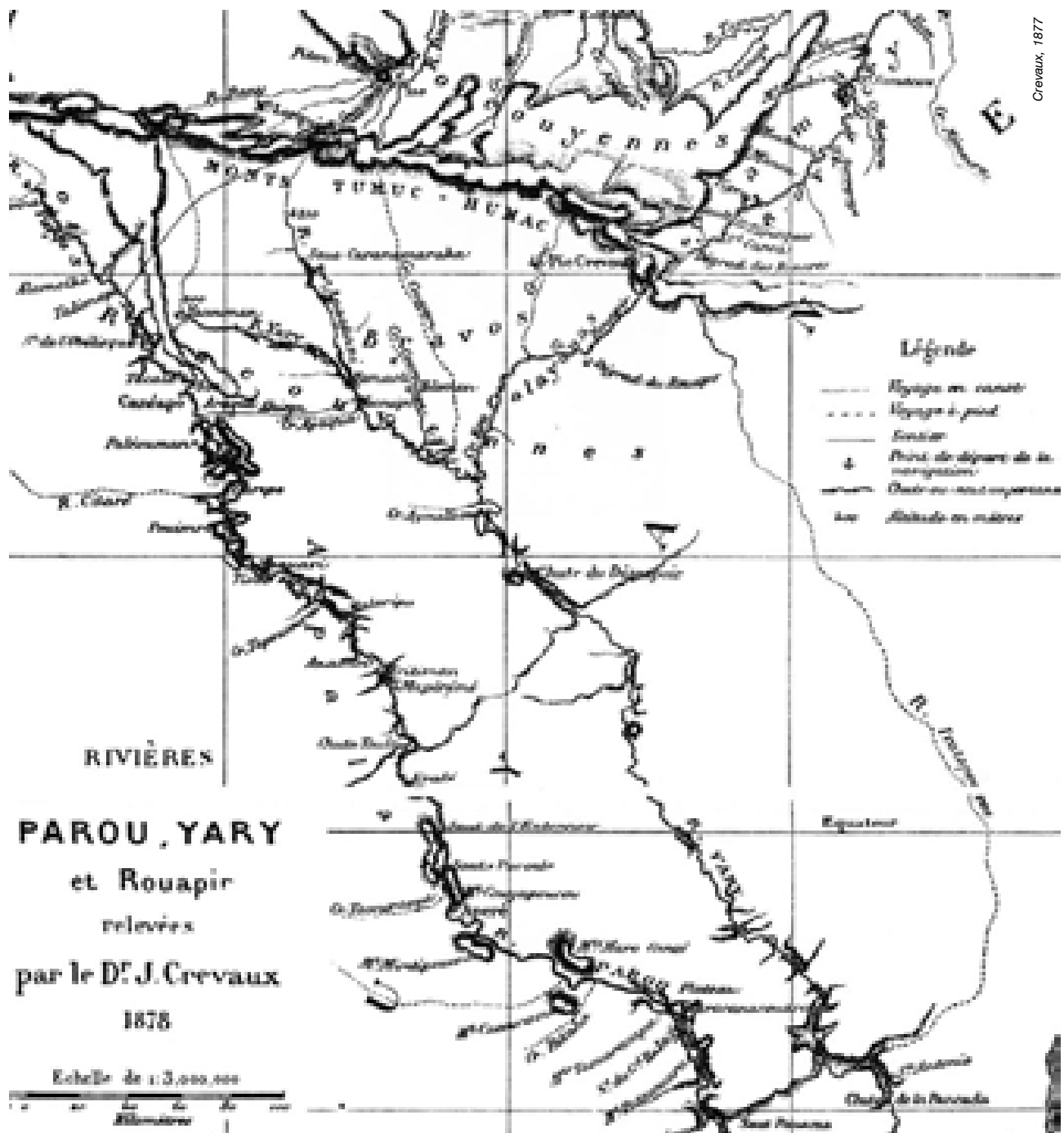
Tamõ Emyra, amõ Aikyry rena. Kamuta eu ena rerã pë. Kamuta eu rowã a'e pë. Tamõ Jakaresuwa eu të a'e pë mijã. Ytu rerã pë e'i kupa. Jakare jë a'e pë taivigwerã osu'u. Ajawyi ytu rerã pë tamõ Jakaresuwa eu të.

Nomo'yi tesi tamõ Jakaresuwa wena rerã mõi ytu rerã pẽ tẽ eu rewarã mõi. Ajawyi ovotẽ wakã mõi wyi wesa wena rerã Kamuta e'i ijupe. Amẽ jẽ Karai kõi pẽ niwaypei erena rerã nẽ e'i rewarã mõi Kamuta e'i kõiĩjõ wena rerã pẽ tãmõ Aikyry.

*Tamō Aikyry remikusiwa rerā.
Takuru romō eremikusiwarerā ojinō.
Nokājāi eremikusiwa rerā.
Ije jē ākājā tāiwyi.
Karamō tē, vyagā pē tē jajirōvaē jakawa.*

Pirawiri

41. Taa Pirawiri rymya

Tamõ Tataypy wesa tena Pirawiri rymya pë. Karamoe remë të, taa wasu oinõ Pirawiri rymya pë. Tamõ Tataypy remigwae kõi oinõ pee kõi ka'a rupi erara. Amõ okarã ojinõ moraita mõi. Amõ koo kõi ojinõ, itete të sa'i kõi ojimitã. Age'e ojikua jë tamõ Tataypy remigwae kõi ka'a rupi Tawariypy tamõ kõi opiro ma'ë. Tamõ Tataypy remigwae kõi raparã pupe të ojiporaka kupa. Ajaire tamõ Tataypy okãjã, amë emigwae werã kõi ojimogeta. "Ava põi ootã jovijã romõi", e'i. Amë opyteporo kupa, tamõ Pina jovijã romõi oo ky'y.

Tamõ Pina oo tena reka Kuu kyty, yy rerã pë. Kuu eu a'ëve taa romõi ojino, amë tamõ Pina werojysyry pa wemigwerã kõi. Ajaire ojisyry pa kupa, tamõ Paraka wesa tena mõi Kuruwari eu ijupe. Amõ taa kwata ra'yry ijuka eu tëna pë. Ajaire tamõ Pina ojiesa pa Karai kõi reve awivotã ipõi ajaire yvy amõi ka'a amõi yy kõi ne'i tamõ Pina. Ajawyi agee remë tamõ Pina pary kwerã kõi oma'e jë kuwa Kuu tapererã mijã. Awyje pa.

Tamõ Calbi remikuwa.

Pina

42. Ytawa taa

Karamoe remë papa kö rerä pë eu Kurupi, mamä rerä pë eu Samyka. Pana'ywryrupi ekoi kupa. Ajaire, tamö reve ojimogeta kupa: “mõnota põ jaiko” e'i. “Jatä pö Pirawiri kyty”, e'i. “Amõ ma'e Kuu kyty”, e'i. Tamö Jawapo'ä jovijä mõ, amö papa Kurupirã. Pirojë ororo pee rupi. Ajaire orovaë Pirawiri pë. So'o kagwerä oopy tamö Jawapo'ã. Törë, törë ojimome'u kupa owëta.

Age'e tē e'i tamö kö ojiupe moma'e põ nererä e'i, ojiupe kupa. “Jovijä ije”, e'i tamö Pina. Otekokua katu tamö Pina karamoe remë. Koo papa Kurupirã oinõ amö oka. Naikoi Karai kö karamoe remë taa pë. Tamö Pina remigwai kö korijõ tē ekoi a'e rupi.

Professor Calbi

Foto Cognat, 1962

Pina rena

Kasiri

43. Pana'y wry wanã kô

Tamõ Jawapo'ã, Tamõ Amanï, Tamõ Jirusi,
 Tamõ Jurara, Tamõ Jakumã, Tamõ Matã,
 Tamõ Motã, Tamõ Manu, Tamõ Tasigã,
 Tamõ Kurupirã, Sa'i Samyka, Sa'i Pororipa,
 Sa'i Jamaraimy, Sa'i Japumitu, Sa'i Karorinã,
 Sa'i Warinau, Sa'i Arana'ï.

Ma'e rewarã mõi oo pa kupa Pirawiri kyty, yvy okaitã e' i tamõ kõi ovãe. Tamõ kõi e' i ja'e pa Pirawiri wanã kõi gyty. Karamoe ekoi Pirawiri rupi kupa. Ajaire ojimogeta jovijãgwerã kõi pee oinõ eraa Ytuwasu kyty, Kuu wanã kõi reve e' i kupa. Niway pẽ'ãi noma'e pya. Ajaire tamõ Pina oinõ pee era Wajapuku kyty. Tamõ Kurupirã oo Wajupuku kyty. Kamisa wiri, amõ kywa, amõ mo'yry, amõ patu, amõ jyy, amõ marija. Pirawiri jatẽ tamõ kõi e' i.

Ajaire tamõ kõi uu mijẽ. Tamõ Saku, amõ Saramare, amõ Jurara, amõ Waiwai, amõ Japakani. Tamõ kõi e' i kupa moma'e jarã tẽ Kuu wanã kõi. Niwaypei tamõ kõi uu uu pee rupi Pana'y wry kyty wyi.

Tamõ Calbi karetarã remirikusiwa rerã

foto Cognat, 1962

Waivie'e, Jatevu, Pirauku, Kanyra, Patuku

foto Cognat, 1962

Ture

Myroko

44. Myrokopota tapera

Jovijä Ripo Ripo Wajanã. Vesa ypy tena. Karamoe remë waivïgwerã oinõ kasiri pë, jovijägwerã pota. Kwetë Karai kõ reve ojesa kupa, ajawyitë Karai kõ e'i *Molocopote*. Karamoe remë tamõ Kurupirã, amõ tamõ Amani, amõ tamõ Matã, amõ tamõ Jirusi, amõ waivïgwerã uu Pirawiri kyty wyi oposiko kupa tatarena apa rë. Amë ypy moma'e opy kupa: marija, amõ saa, amõ jyy, amõ moka, amõ kamisa pirã, amõ pina kõ. Amë tẽ katu tamõ kõ omã'e tatarena rë, pirujë ka'a porã kõ ojimoaty. Wajãpi kõ, amõ Panary kõ, amõ Aparai kõ, amõ Wajanã kõ. Paraïsi kõ ovae teve.

Calbi karetajarã remikusiwa gwerã

Panary kõ tẽ *Myrokopata* e'i. Kapijuwarã jimoena.

Wajãpi kõ amë *Myrokopota* e'i. Karai kõ amë *Molokopote* e'i.

A aldeia Molokopote em 1980

Novos textos para compor próximas edições
deste livro

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Taa rewarã

Exercícios orais.

Devem ser realizados após a leitura de cada um dos textos ou capítulos do livro.

1. E'eka taa rerã yvy jimosã'agapa rë.
2. Mã taa rerã wajãpi yvy r'ããga omome'u peupe ?
3. Neo pô ãã taa pë ? ã yvy pë ?
4. Nemogeta pô ijarã kô ojimoena ipupe mã'ë ?
5. Emome'u ayvu kwerã nemogeta kareta rë mã'ë ?
6. Ava pó wesa taa rã ?
7. Manorë ojisyry oo ?
8. Mano rewarã mō eu tena pë ?
9. Ava pô ojimoena ãã taa pë age'e ?
10. Mã yv kô pô okwa a'e taa pë ?
11. Emome'u mã pô nepota ã (texto) pupe mã'ë.
12. Moma'e pô nekuwa taa rewarã pupe wyi ?
13. Eã'ã ayvu kwerã mano'i nemogeta mã'ë.
14. Moma'e epo ã taa pupe nerekuwai a'e emome'u.
15. Mã tena rë pô nerema'ëive ipi ?

Apāgwerā rekopagwerā

45. Warikenā

Karamoe remē jē Wajāpi kō taivīgwerā reve ojeapisi Warikenā kō. Oje Wajāpi taivīgwerā ja'yrerā ojimarai ypore. Amē jē Warikenā kō opy vija jē era ja'yrerā. Weka tite jē tovijāgwerā, noesai jē kupa. A'e jē ajaire karamō rire ojivy'u, ovāe jē ajaire wanā pyri. Tamoī rerā Jawarāpara a'e pyriypy jē ovāe. Jura pete jē Jawarāpara tui upa. Amē jē ijiupi oo jura kyty. Apā e'i jē tamō Jawarāpara kaparu rekyi. O'a jē ipary oo jura wry kyty iwyi. Oja'o jē u pa jura wry kyty, tamō Jawarāpara pary ipō ije a'e tite sipō ije e'i jē ojawa upa.

Amē jē e'i tamoī epary tesi pō ajuka we e'i jē owyjy jē oo esa. Amē tē jē weko kwerā kō ovry wetarāgwerā kō pē. Apā orepy oroera e'i jē. Ekojā amē wereko kupa e'i jē. Emomīrī ama'ē ojuka iwa kupa e'i jē. Ajawate aja'o iwyikō e'i jē.

Kaintona

Crevaux, 1877

Jari

46. Apã

Karamoe remë jë jane taivïgwerã wapisipisi jë apã. Oo'o tite jë ipyri kô öwe ipi. Amë jë ojuka vija ipi. Iwa tejë ajamã'ë ojuka apã jane taivïgwerã. Uve jë karamoe remë apã mirai o'u mäe kô. Ja'yrerã wyi teso jë o'u kupa ipi. Opy vija jë amô werã erã iwa kupa ipi. Amë jë taivïgwerã weka tite jë wãkãrã werã, taivïgwerã maty pô oo e'i tite jë.

Amë jë amô arã remë o jë öwe taivïgwerã mô apã rena kyty. Amë jë wekyi ova ke jë etarã ãkägwerã. Apã ra'yrã teje wekyi uu karyru pë wyi amë jë e'i uujë uu pë. Amë jë ae po ere so e'ei jë wa'yrã pë apã. Taivïgwerã kujã të jë wenu aepoja, ojivy jë o taivïgwerã upe javo. Amë jë e'i taivïgwerã upe ava pë pokô maraura ãkägwerã ã pô kô a papa e'i apã e'i jë taivïgwerã upe. Amë jë tu e'i nekywry rerã pë aeporu e'i taivïgwerã apã tesipôkô nekywry o'u e'i jë taivïgwerã.

Amë jë taivïgwerã e'i wajyrã pë pemoripe imu tajuka e'i jë. Omoripe ajaire imu tajyrã upe. Amë jë meju tykwarã omë'ë jë ta'u. Amë jë taivïgwerã ojãvô jë raparã pupe imono ojã jë oo apã raparã ve jë werojã era. Ojë wa'yrã kô pyri të omanô.

Paturi

47. Apã mirã kô ro'ote o'u ikô

Karamoe remë e'i taivïgwerã poroapisisi ma'e pë apã eu e'i. Apã kô no'ui mijarã, no'ui pira, mira kô ro'ote o'u ikô. Tamô kô reve ipô ojiapisi te'i tete ipô tami kô reve ikô kupa.

Apã kô pe'i tena ma'e wapisi era wena kyty wa'yry kô to'u. Ajamã'ë apã kô pari pupete tui, ojimopari pari ete tamô kô wyi. Karai kô pë amô apã kô eu karamoe remë ovãe kupa remë poroapisisi te'ite, ajawyi apã eu Karai kô pe.

Viseni

48. Moju jimõägwerã. Tuare kõ.

A'e jë amë karamoe remë kujã muku ojimony'a u pa. Amë jë oity pa tovijägwerã oo kawa amõ taa kyty. Amë jë waivï opyta okywyrã reve. Ava romõ eu jë ikywyrã rerã pë, ikojã pejë ämë ämë ikõjã pë eu Japaromy.

Amë jë Tuare kõ ovãe ipyri kõ. Ijakanyta nyta tejë ovãe ipyri kupa. Amë jë ajaire werojava pa eraa kupa. Ovãe tite ajaire tovijägwerã. Kuipe jë ojiga u pa kurumuri myterã kyty. Oo oo tite jë tovijägwerã esa, noesai kupa.

Moropi

49. Karanã

Karamoe remë uve Karanã kõ e'i Wajãpi kõ. Wajapuku yvy rupi ipõ ekoi kupa mijã. Ijatyaray wë të Karanã kõ e'i kupa ipi. A'e kõ teipõ wapisipisi moju poro'u mã'ë Wajapuku'y ma. Amõgwerã wapisi pa të kupa. Ajawi age'e Wajapuku uvu rupi uve mõa'ã rowã Karanã kõ tapererã. Ijãkwã apyte'arã rupi tëjë Karanã kõ rena. Ajawi jë ke'i rōwã wyi ve õmã'ë wapa kõ rë kupa. Yvykwarã wasu jë oinõ oypy rupi kupa. Amë jë apã uu janere remë a'e pupe tō'a ojiso e'i jë kupa.

Mõa'ã rowã kurumuri wawkwãnõ kwãnõ imõ'ã yvy kwarã rupi e'i kupa. Ajawi mõã'ã rowã jeapisi'arã më Pãraisi kõ õ'a õjisõ omãnõ e'i kupa. Kë'i rowã jë Karanã kõ õjãvu wemijarã e'i kupa ipi. Yarã wasu oinõ teve e'i kupa ipi. Ajawi moju õwë õpãrã i'a ryvo remë noyvypy'ãi. Amë ve jë jyy pupe oku'ay kõ kupa. Jane ayvu vo të ajamã'ë kupa. Uve Wajapuku pee pupe ijeapyrerã kõ e'i tite iwanã kõ.

Aikyry

50. Tukuju kō ovãe remë

Karamoe remë jë Tukuju kō jë. Karai kō reve owe tamō Kumakary wanä kō pyri. Morijō jë kupa mijã amō paje tejë ajamã'ë. A'e jë tamō kō omomytara opaje romō. Ajaire ome'ejë owaivĩ'y mō toere kō kupa.

Pe'ĩ jë ijakarã, ajaire moma'e py jë oo tamō kō rë kupa. Amë jë oo katute kupa. Ajaire oo mijë kupa remë oo ojijukaoka werakwarerã pë ky'y. Tamō kō tejë emipykwerã werojivvyjë kupa. Omovija jë ijakarãgwerã kupa. Pe'ĩ jë ijakarã mijã apya romō. A'e pë tamō Karai eu. Ajaire ijapyrererã kō ijaty. Uve age'e remë ijiapyrerã kō. Ajamã'ë noma'ei Tukujuatyry rë kupa.

Makaratu

51. Jawarakare rewarã

Papa omovyvy taenu karamoe remë. Tamō kō jë karamoe remë ojiapisi Jawarakare reve. A'e kō jë wapisi pa kupa. Morijō ga jë ojava, ka'a rupi tejë ekoï kupa. Këgã jë werojava waivĩ oupi. Arawari ovaë reje ojipota ojimoena kupa, öpã koï gajë yvyra ity koo romō. A'e pupe jë mani'o öty pe'ĩ ga ma'e. A'e jë ajaire omojikwa oupe. Jawapukuri eu jë era pë.

Amë ajaire karamō remë ovãe etarãgwerã ikupe, osinigay jome jë kupa. Murumuru rë gajë ekoï kupa. Jimi'a puku rupi tejë okua wetarã kupa. A'e vo karamoe remë e'i papa eupe.

Moropi

Como foi feito este livro

Os textos deste livro de leitura foram elaborados pelos professores wajãpi da turma de Magistério I, por ocasião de oficinas de produção de material didático. Um primeiro esboço deste livro de leitura foi discutido no 3º módulo de Antropologia, em julho de 2004. Novos textos foram elaborados no 8º módulo de História e Geografia, em janeiro de 2005.

Posteriormente, alguns professores revisaram a composição do material, durante estadias da organizadora do livro na área, em janeiro e em março de 2005. Os autores já tinham decidido incluir textos que haviam elaborado durante o 7º módulo de História e Geografia, em dezembro de 2001 (textos do último capítulo, sobre grupos inimigos).

O objetivo dos autores foi de registrar o modo como os Wajãpi costumam narrar a origem e a história de suas aldeias. Cada texto deveria conter, pelo menos, três tipos de informações, que respondiam às seguintes perguntas, acordadas entre os autores:

- ♦ quem fundou a aldeia e quais famílias a ocuparam, sucessivamente;
- ♦ porque a aldeia foi abandonada e para onde se deslocaram seus moradores;
- ♦ origem e explicação do nome da aldeia.

A estrutura do livro gerou intensas discussões, diante das diversas alternativas propostas pelos professores. Uma delas era organizar o livro em acordo com um critério “cartográfico”, montando uma sequência de aldeias situadas de norte a sul, ou inversamente. Outra proposta era de agrupar as aldeias em torno das “aldeias centrais” (aldeias onde existem postos de assistência) atuais. Avaliou-se que ambas essas propostas se apoiavam em lógicas “dos *karaĩ kô*”, pouco relevantes para dar conta da mobilidade dos Wajãpi entre suas aldeias. Tampouco seriam compatíveis com o modo como os Wajãpi rememoram e contam a história de suas aldeias. De fato, nem um critério geográfico, nem uma ordenação de tipo “administrativo” seriam adequados para evidenciar a rede de relações que liga uma aldeia à outra, pois a história das aldeias é, na verdade, a história das relações entre grupos de pessoas, de líderes e fundadores de assentamentos.

Por isso, a estrutura adotada corresponde, aproximadamente, aos seis grupos locais (*wanã*), entre os quais se distribuem as famílias wajãpi. É evidente que existem variações no modo de se referir a esses grupos, mas os termos usados no livro correspondem a uma das formas correntes utilizadas atualmente para nomear esses grupos (*Pypyiny wanã*, *Aramirã wanã*, *Ytuwasu wanã* ou *Wiririry wanã*, *Pirawiri wanã* ou *Kuu wanã*, etc...) .

Julgou-se também que, como ainda faltam muitos textos, para completar um livro que contenha informações sobre a totalidade das aldeias ocupadas pelos Wajãpi – no presente e no decorrer dos últimos 100 ou 150 anos – esta distribuição em seis grupos locais poderia desde já ser testada a partir da experiência de utilização do material.

Apesar das dificuldades encontradas e das indispensáveis re-avaliações de conteúdo e forma, este livro constitui um resultado extremamente positivo do empenho dos professores wajãpi em sintetizar para uso escolar e registrar por escrito, elementos significativos de sua organização social e política, assim como aspectos de sua própria concepção de história.

Como utilizar os textos e exercícios

O livro contém um total de 51 textos, que foram todos pensados e escritos em língua wajãpi. Foram revisados cuidadosamente pelos seus autores. A digitação também foi revisada por alguns dos professores, em janeiro e março de 2005. Mesmo assim, como os professores veteranos ainda não chegaram a um consenso a respeito de todos os aspectos da grafia de sua língua, algumas palavras aparecem escritas de várias formas.

A autoria é identificada no final de cada texto. No corpo do livro, optamos por deixar na íntegra as diferentes formas de compor essa assinatura, escolhida por cada um dos autores. Uma lista completa dos autores e de seus respectivos textos encontra-se na página 69.

Esperamos que a leitura dos textos, assim como as fotos e os mapas, incentivem todos os jovens e adultos wajãpi a conversar com os mais velhos, que conhecem a história de muitas outras aldeias que não foram registradas neste livro. Por este motivo, deixamos quatro páginas (58 a 61) para a redação de novos textos, que deverão ser incluídos numa nova edição de *Taa rewarã*.

Além de incentivar novas conversas entre jovens e adultos, assim como fomentar uma pesquisa mais aprofundada sobre a organização social e a história dos Wajãpi, este material deverá ser utilizado pelos professores, em suas aulas de Estudos Sociais (*Tekore jimo´ea*).

Os textos foram escritos para os alunos do primeiro ciclo do Ensino Fundamental. Por isso, fizemos uma tabela, que mostra quais são os textos que correspondem a cada unidade temática do currículo daquela disciplina:

Etapa da PROCEW	Unidade temática no currículo de Estudos Sociais (<i>jimo´ea´y</i>)	Conteúdos Curriculares (<i>jimo´ea rá</i>)	Em que parte deste livro ?	Números dos textos
6ª e 7ª	I e II Unidades <i>Taa wanã kô</i>	Todos	Capítulos 1 a 7	1 a 44
9ª.	IV Unidade <i>Apãgwer rë jesa ypy</i>	Todos	Último capítulo	45 a 51

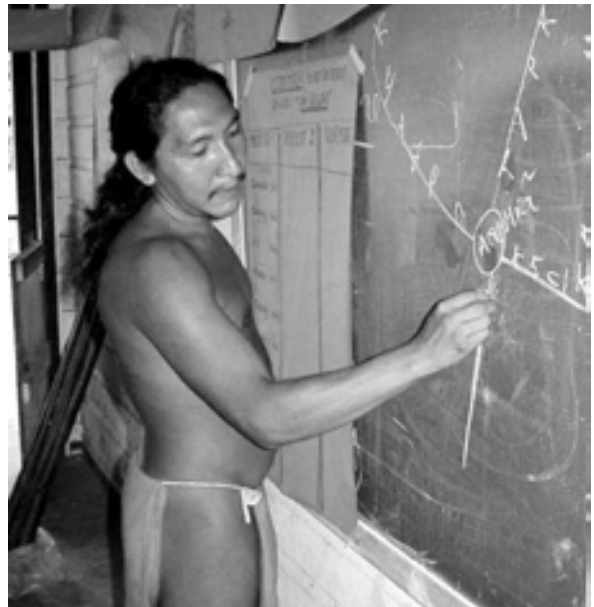
Mas este livro não é uma cartilha ! É um material de leitura e de exercícios que deve servir, sobretudo, para propor atividades orais, complementares à leitura dos textos. Por este motivo, incluímos uma cartela com exercícios. Essa cartela vem amarrada na espiral do livro e pode ser colocada em cada uma das partes do livro. Todo o conjunto de perguntas e exercícios deve ser repetido no final de cada um dos oito capítulos.

Esperamos também que os professores elaborem outros exercícios, que possam ser incluídos numa próxima edição do livro. Como os demais livros que os professores e pesquisadores wajãpi estão produzindo, este material é apenas o começo de um longo trabalho...

Autores dos textos

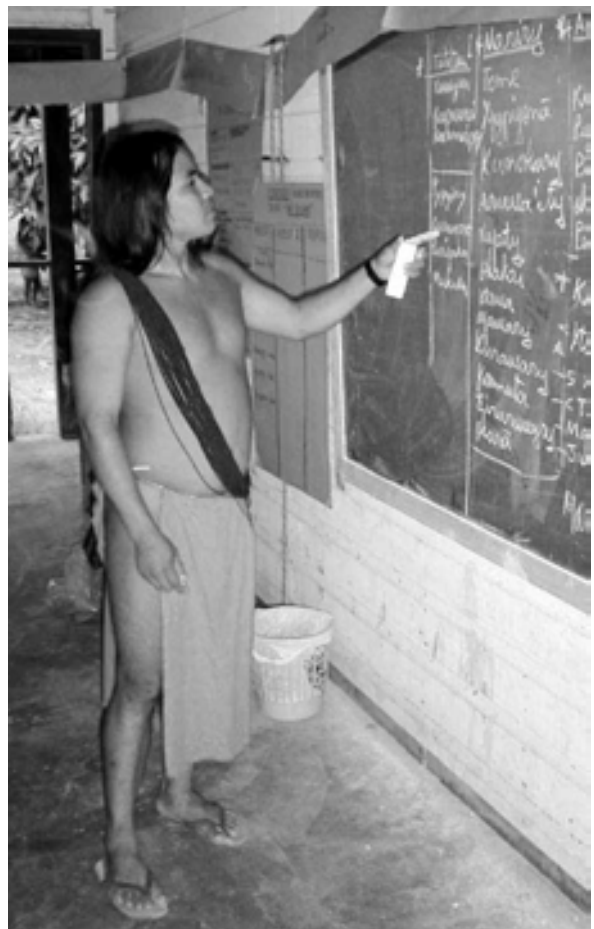
Professor Viseni

Professor Japaropi

Professor Kaintona

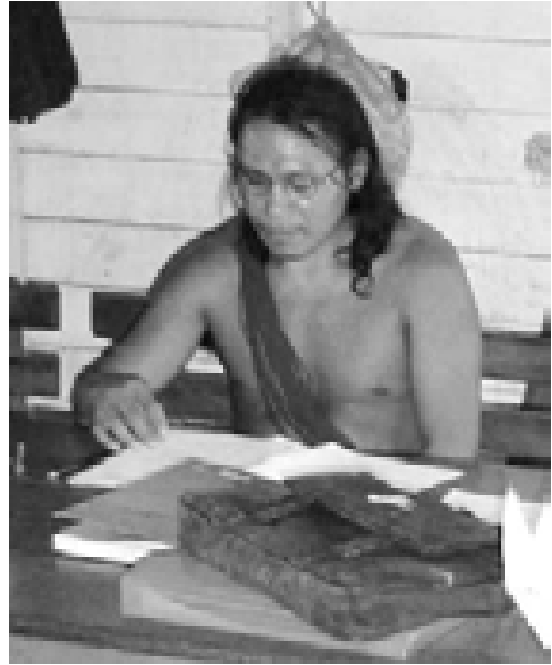
Professor Makaratu

Professores Moropi e Taraku'asi

Professores Calbi e Paturi

Professor Seki

Professor Tapenaiky

Professor Aikyry

Os textos e seus autores

Pypyiny

1. Pypyiny taa – Seki
2. Pypyiny taa rerã – Seki
3. Mukuru taa pyau tẽ – Kaitonã

Taitetuwa

4. Taitetuwa – Kaitonã
5. Yvyrareta taa – Kaitonã
6. Akaju taa tamõ Jasitu rena – Viseni
7. Parijaka yvy – Moropi
8. Kupa'y tena – Makaratu

Aramirã

9. Aramirã taa – Viseni
10. Pairakae taa – Viseni
11. Tena Kujari – Viseni
12. Okora'yry tena – Seki
13. Pinoty tena – Viseni

Ytuwasu

14. Aruwa taa karamoe rêmẽ warã – Moropi
15. Ytuwasu – Moropi
16. Tamõ Turu rena pẽ Tajau'ywyry eu – Moropi
17. Suinarã – Paturi
18. Ysigu tena – Moropi
19. Jakareakãgoka – Moropi
20. *Manilha* taa wanã – Japaropi
21. Kuruwaty taa – Paturi
22. Ytumiti taa – Paturi
23. *Cinco Minutos* taa – Paturi
24. *CTA* taa – Calbi
25. Tamõ Jawapirea Jakare wanã – Japaropi

Mariry / Inipuku

26. Inipuku tapererã – Taraku'asĩ
27. Mariry taa – Tapenaiky
28. Pairary tapererã – Japaropi
29. Ajawary tapererã – Aikyry
30. Kurawary – Japaropi
31. Wyraury – Taraku'asĩ
32. Yjypijonã tena – Makaratu
33. Tume pokwarã taa – Tapenaiky
34. Masiwa wanerã – Makaratu
35. Kumakary tena – Makaratu
36. Aruwã'ity tena – Makaratu
37. Okakai taa– Makaratu
38. Tena Najaty – Taraku'asĩ
39. Taa miti Yytawa – Taraku'asĩ
40. Kamuta taa – Aikyry

Pirawiri

41. Taa Pirawiri rymya – Calbi
42. Ytawa taa – Calbi
43. Pana'y wry wanã kō – Calbi
44. Myrokopota tapera – Calbi

Apãgwerã rekopa gwerã

45. Warikenã – Kaitonã
46. Apã – Paturi
47. Apã mirã kō ro' o te o' u ikō – Viseni
48. Moju jimõãgwerã. Tuare kō – Moropi
49. Karanã – Aikyry
50. Tukuju kō ovãe remẽ – Makaratu
51. Jawarakare rewarã - Moropi

Produção do livro

Organização

Dominique Tilkin Gallois
(Responsável pela área de Ciências Sociais
dos programas de formação do *lepé*)

Colaboração

Silvia Margarete Cunha
Lúcia Szmrecsányi
Gabriela Menezes
Catherine Gallois

Realização

Programa Wajãpi / Instituto de Pesquisa e Formação em
Educação Indígena - *lepé*

PETROBRAS

Projeto Valorização e Gestão de Patrimônios Culturais
Indígenas no Amapá e Norte do Pará - *lepé* / Petrobras
Cultural

Apoio institucional

Fundação Mata Virgem da Noruega - RFN

Secretaria de Educação do Estado do Amapá - GEA

Núcleo de História Indígena e do Indigenismo - NHII-USP

Instituto do Patrimônio Histórico e Artístico Nacional - IPHAN -
Ministério da Cultura

Segunda edição - 200 exemplares, dezembro de 2005